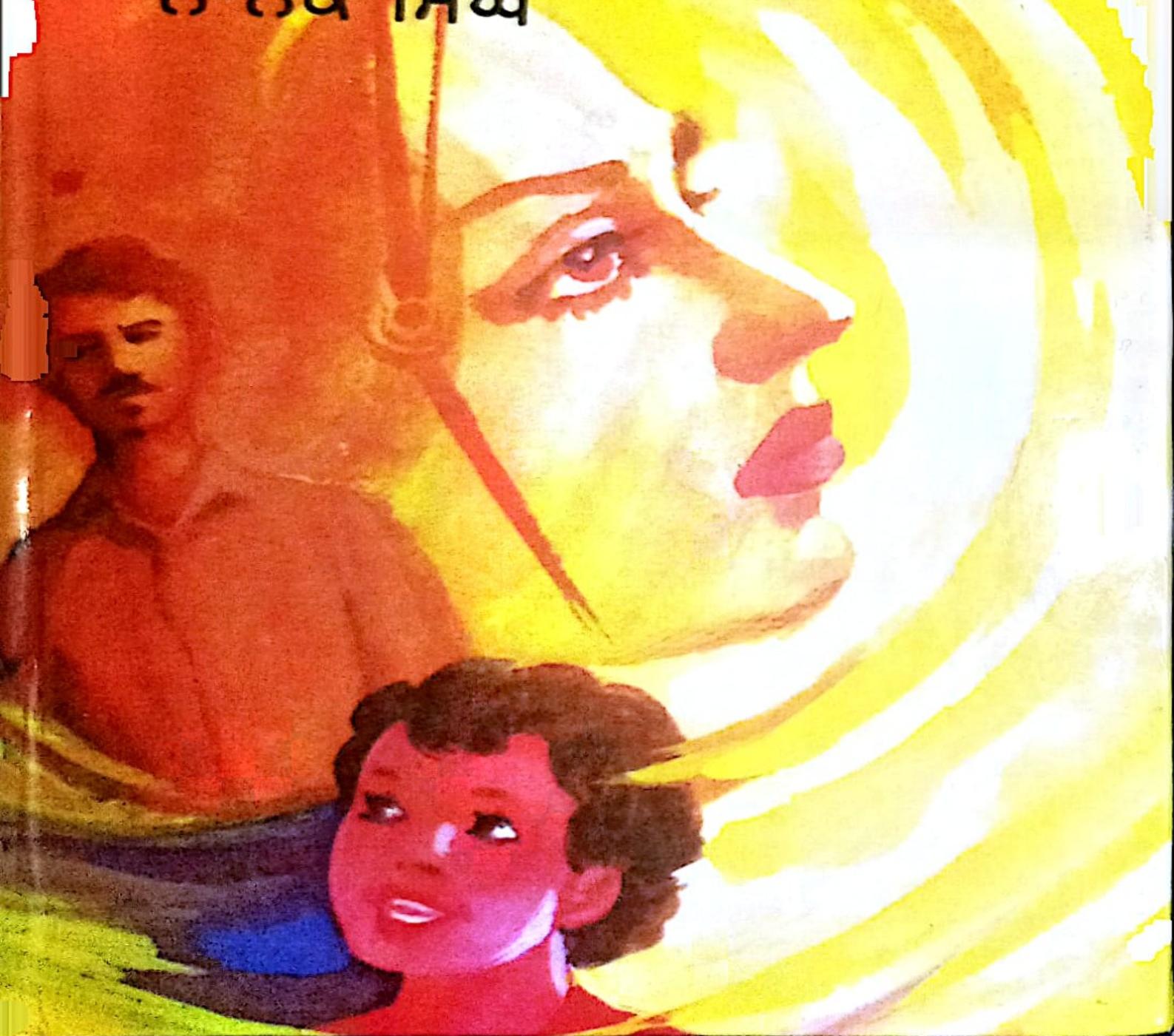
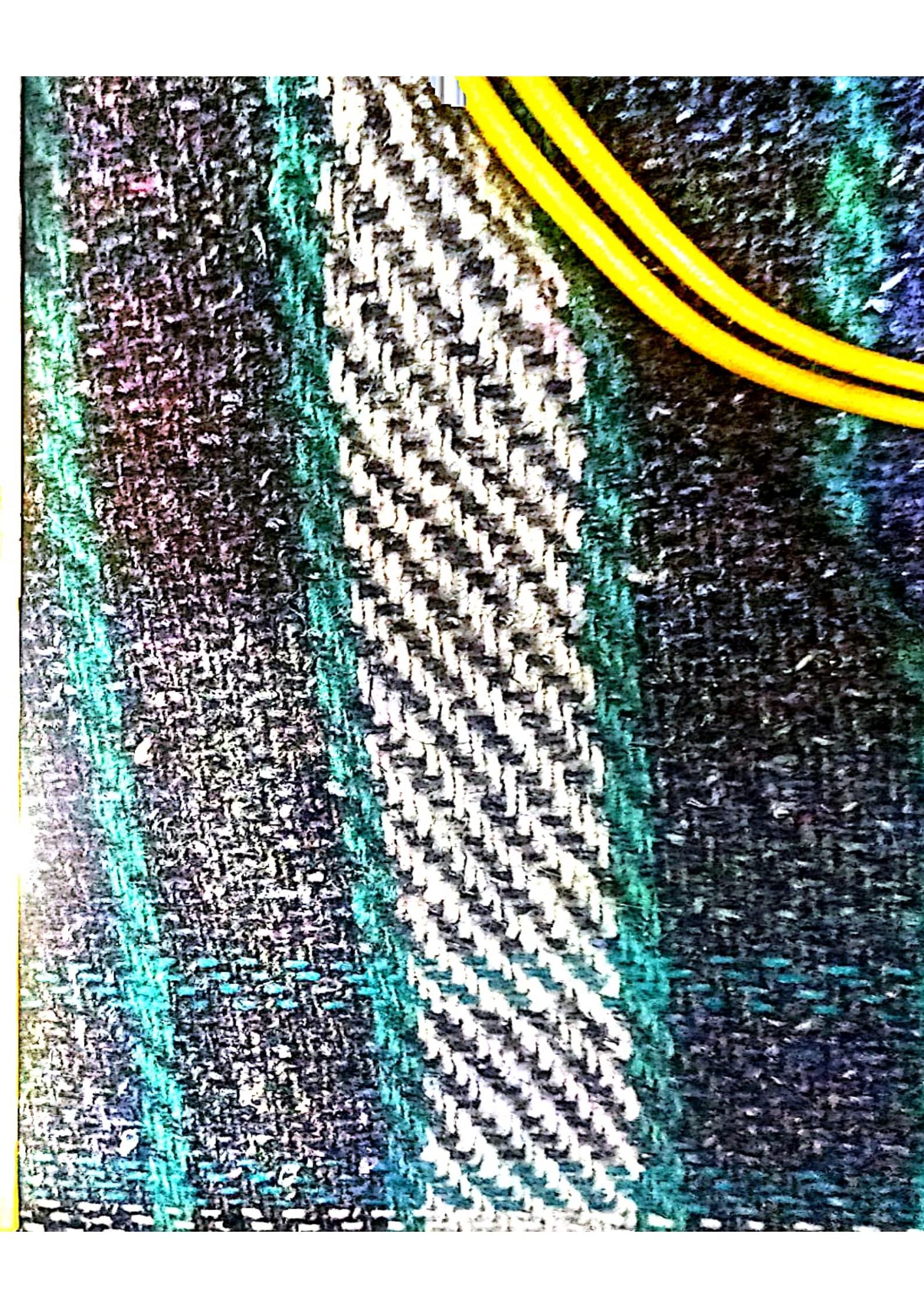

ਗੁਰਜ਼ਾਲ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਸ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਸਤਰਮਾਲਾ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਛਪਿਆ: 1999
ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ: 2014

© ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ

ISBN: 978-93-81439-24-1

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ,
ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ,
5-ਸਿਟੀ ਸੈਟਰ,
ਨਜ਼ਦੀਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਵਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਫੋਨ ਨੰ. 0183-2501003
ਮੋ. 98889-24664

ਛਾਪਕ:

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ: 180/- ਰੁਪਏ

ਭੂਮਿਕਾ

(ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਕਿਹੜਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ 'ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜ ਆਪ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਬਥੇਰੇ ਨਾਵਲ ਅਜ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਜੋ ਰਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕੋਗੇ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ —

ਕਹਿਬੇ ਕਉ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ ਹੀ ਪਰਵਾਨ

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਦਿਲ ਲੁਭਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੂੰਹੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ

ਮਿਠੀ ਬੋਲੀ, ਸੁਭਾਵਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੇਖ-ਲੜੀ ਦੀ
ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ
ਖਾਸ ਖੁਬੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ
ਆਦਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੀ ਲਭਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ
ਮਨੁਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦੁਖ, ਘਬਰਾਹਟ, ਵਿਜੋਗ,
ਮਿਲਾਪ, ਘ੍ਰਣਾ, ਈੰਝਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਦਾ, ਕਲਮ
ਨਾਲ ਐਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਨਕਸਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਕਿ
ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ
ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ੴ

ਮਹਾਤਮਾ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਹਰ ਸਾਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਧਾ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨੋਹਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ।

ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਹੋਰਾਂ ਘਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੀਅ ਸਨ। ਸੇਠ, ਸੇਠਾਣੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ। ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੜੇ ਤਰਸਵਾਨ ਦਿਲ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਈ ਗਏ ਸਾਧੂ ਅਭਿਆਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜਾ ਚਾਉ ਸੀ।

ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਐਤਕੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਅੱਜ ਕਲੁ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਬੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਐਤਕੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਲੋਹੜੀ ਤਕ ਇਥੇ

ਹੀ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੇਠ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਨੋਹਰ ਪੰਗਤਾਂ ਲਵਾ ਕੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖੁਆਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ। ਭਾਂਡੇ ਮਾਝਣ ਆਪ ਸੇਠ ਹੋਗੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਬਬੋਗ ਵਰਜਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢੁਕਣ ਦੇਂਦੇ।

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਪਾਪੀ ਤੋਂ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਮੂਰਗ ਰਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਦਾ ਨਾਮ ਵਿਚ ਮਖਮੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਦਾਹੜਾ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਜਟਾਂ, ਆਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਮ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਓਹ ਨਾਮ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾਈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਦਰ ਵੀ ਖਾਰ ਖਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਮੇਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਸਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ‘ਪੇਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਝੜੀ, ਨਾ ਛੱਡੇ ਕੋਠਾ ਤੇ ਨਾ ਛੱਡੇ ਕੜੀ’ ਠੀਕ ਇਹੋ ਗਲ ਹੋਈ। ਤਮਾਮ ਜਲ ਬਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦੀ ਵੀ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ

ਜੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਡਾਰਾ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਹਮਣੇ
 ਅੰਗਰੀਠੀ ਭੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੀਂਹ ਝੱਖਤ ਦੇ ਕਾਰਨ
 ਘਰ ਦਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਤਸੰਗੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਆਸਣ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੋਹਰ ਬੈਠਾ ਬੜੀ
 ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ
 ਲਾਗੇ ਹੀ ਦਰੀ ਉਪਰ ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮਨੋਹਰ
 ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ।
 ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ
 ਮਨੋਹਰ ਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਕਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ
 ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਵਾਲਾਂ ਪੁਰ, ਜੋ
 ਕੰਘੀ ਦੁਆਰਾ ਡਾਢੇ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ
 ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ
 — ‘ਸੇਠ ਜੀ! ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਤਾ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਪਿਆਰਾ
 ਲਗਦਾ ਹੈ।’

ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਹੋਰੀਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਪਾਲਤਾ ਨੂੰ
 ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ
 — ‘ਬਾਬਾ ਜੀ! ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਭਾਗ ਨੇ ਜੁ ਅਸਾਂ ਕੀਤਿਆ ਨੂੰ
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਜਦੇ ਹੋ। ਤੇ ਇਹ ਤਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਬੱਚਾ
 ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਨਾ ਲਗੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲਗੇ। ਇਹੋ
 ਅਸੀਸ ਦਿਓ ਜੁ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਕਰੇ ਤੇ
 ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪਵਿਰਤ ਰਹੇ।’

ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਕੇ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ
 ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਬੋਲੇ — ‘ਬੇਟਾ ਚਿਰੰਜੀਵ
 ਰਹੋ।’

ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਅਨਦ ਆਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਤਨਾ ਅਨੰਦ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਲੋਰੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵਿਚ ਬੇਲਿਆ — ‘ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਅੱਜ ਕਿਹਾ ਸੋਹਣ ਦਿਨ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਜਿਉਂ ਮੀਂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਸ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਹੋ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਜੋ ਰਜਾਈ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਰਹੀਏ।’

ਕਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੇਠ ਹੋਗੀ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ — ‘ਆਹੋ ਪੁੱਤਰ ! ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਤਾਂ ਸੋਹਣਾ ਦਿਨ ਏ, ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੱਡ ਭੰਨ ਕੇ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾ ਆਟਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਪੋਹ ਮਾਂਹ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਖਬਰੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਬੇਨਸੀਬੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਕਈ ਡੰਗਾਂ ਤੋਂ ਧੂਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਧੁਖਿਆ ਹੋਣਾ। ਨਾਲੇ ਕਾਕਾ ! ਜਦ ਸਾਡੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਵੀ ਚੋਅ ਰਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਕੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਹੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ! ਤੇਰੀ ਲੀਲਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।’

ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਾਛੜ ਨਾਲ ਕਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ, ‘ਬਾਰੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਨੇ ਹੱਦ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ’ ਉਠ ਕੇ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਈ, ਜਿਸ ’ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਣੀ

ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧੁਤ ਉਮਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮੌਜੂਦ ਮੁੜਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਾਨੋਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦਾ ਘੰਤਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਧਕੀਦਾ ਕਦੇ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਲੱਹ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਛਿੱਗਾ ਕਿ ਛਿੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿਮਤ ਤੇ ਗਲ ਖਾਕੀ ਜਿਹਾ ਝੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਡੌਲਿਆਂ ਤਕ ਪਾਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਿਰੋਂ ਤੇ ਪੈਰੋਂ ਉਹ ਨੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗੜੁੱਚ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਈ ਬਰ ਬਰ ਕੰਬਦਾ, ਛਿਗਦਾ, ਢਹਿੰਦਾ, ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਰ ਆਇਆ। ਇਨੇ ਨੂੰ ਮਨੋਹਰ ਨੇ ਵਾਜ ਦਿਤੀ – ‘ਚਾਚਾ ਜੀ, ਠੰਢ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਆਉ ਵੀਂ।’

‘ਆਇਆ ਕਾਕਾ, ਠਹਿਰ ਜਾ’, ਕਹਿ ਕੇ ਸੇਠ ਹੋਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਓਧਰੇ ਤਕਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਮਿਤ ਬਚਨਾਂ ਚੋਂ ਜੋ ਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆ ਬੈਠੇ।

ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਚਾਨਕ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ, 'ਹੈ! ਹੇਠਾਂ ਕੌਣ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ। ਤਬੋਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਸਾਈਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ - 'ਚਲੋ! ਉਠੋ ਇਸ ਜਾ ਸੇ। ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਕਾ ਬੱਚਾ! ਯੇ ਜਾ ਤੋਰੇ ਬਾਪ ਕੋ ਸਰਾਇ ਬਨੋ ਭਯੋ ਹੈ ਕਾ? ਭਾਗੋ, ਨਾਇ ਤੋ ਜੂਤੇ ਮਾਰਤ ਮਾਰਤ ਕਪਾਰ ਫੇਰ ਦੀਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਹੋਂ ਕੇ, ਤਮਾਮ ਫਰਸ ਗੀਲੋ ਕਰ ਦੀਓ।'

ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਓਹੀ ਰਾਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੂ ਸਾਈਸ ਨੂੰ ਘੁਰਕੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ - 'ਅਰੇ ਕਿਉਂ ਬਿਚਾਰੇ ਕੋ ਤੰਗ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਬੈਠਾ ਰਹਿਨੇ ਦੇ, ਬਾਰਸ਼ ਹਟੇਗੀ ਤੋ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ।'

ਸਾਈਸ ਦੀ ਫਿਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਪਹੌੜਾ ਲੈ ਕੇ ਘੱੜੇ ਦੀ ਲਿਦ ਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਰਾਹੀ ਨੇ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਵਲ ਇਕ ਦੀਨਤਾ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ - 'ਸੇਠ ਜੀ! ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੋ (ਕੱਰਾਹ ਕੇ) ਓਇ ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ! ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ।'

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਰ ਡਾਢੀ ਦਇਆ ਆਈ। ਉਹ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਖਟ ਖਟ ਵਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਤਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਇਸ ਦੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਪਰ ਗਏ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ ?’ ਪਰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਇਸ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਗੰਢੜੀ ਥੋਲੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਰਮ ਝੱਗਾ, ਇਕ ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਇਕ ਪੱਗ ਕਢ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਥੋਲੇ — ‘ਆ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹਾਂ।’

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਪਰ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹੀ ਰਾਹੀ ਸੀ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ — ‘ਆ ਬਈ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾ! ਬਹਿ ਜਾ ਅੰਗੀਠੀ ਅੱਗੇ।’ ਮੁਸਾਫਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਥੱਲੇ ਦਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਗਰੀਬ ਪਰਵਰ! ਇਸ ਬਦ ਕਿਸਮਤ ਖਾਤਰ ਇਤਨੀ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।’ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਵਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਥੋਲੇ — ‘ਆ ਬਈ ਪ੍ਰਮੀਆ ਬੈਠ ਜਾ, ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਕਰ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਰਗੀ ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ।’

ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਉਠ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗੀਠੀ ਦੇ ਕੌਲ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ — ‘ਵਿਚਾਰਾ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਭੰਨਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।’ ਇਕ ਰਜਾਈ ਚੁਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਮਨੋਹਰ ਬੋਲਿਆ —

‘ਬੇਬੇ ਜੀ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਆਓ, ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ,
ਅਜੇ ਤੋੜੀ ਦੰਦ ਵਜਣ ਫਰੇ ਹੋਏ ਨੇ।’ ਤੇ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਝਟਪਟ
ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ — ‘ਬੰਸੀ ਓਏ ਬੰਸੀ! (ਇਹ ਨੌਕਰ ਸੀ) ਜਾ
ਝਟਪਟ ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਤੇ ਨਾਲੇ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ
ਲਈ ਆਵੀਂ।’ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ — ‘ਰੋਟੀ
ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ ਹੋਣੀ ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ
ਦੀ ਰਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਿਆ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ਸੰਗਦਾ ਸੰਗਦਾ
ਬੋਲਿਆ — ‘ਹਜ਼ੂਰ, ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ।’
ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਬੈਠਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਉਠ ਕੇ
ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿਚ ਗਈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ
ਮੁਸਾਫਰ ਪਾਸ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ — ‘ਆਓ
ਵੀਰ ਜੀ, ਰਸੋਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।’

ਮੁਸਾਫਰ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ
ਨੇ ਢਿਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ
ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਉਹ ਫੇਰ ਆ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ
ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੀਏ।
ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਪਈ
ਤੇ ਉਹ ਤੁਬਕ ਉਠੇ। ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ — ‘ਹੈਂ ਓਹ
ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖਤਰਨਾਕ ਆਦਮੀ ਜਾਪਨਾ
ਏ, ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੂੰ ਜੇਲ ਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਐਹ
ਵੇਖਾਂ, ਤੇਰੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਏ ਹੋਏ
ਨੇ।’

ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਾਫਰ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਖਿਆਲੀ ਘੋੜੇ ਦੁੜਾਨ ਲਗ ਪਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫਰ ਬੋਲਿਆ, — ‘ਬੰਦਾ ਨਿਵਾਜ਼! ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਬਲਕਿ ਪੂਰੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਅਚੰਨਜ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਕਿੰਨੀ ?’

‘ਜੀ ਚੌਦਾਂ ਵਰਿਆ ਦੀ।’

‘ਓਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਚੌਦਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ? ਕਿਸ ਜੁਰਮ ਬਦਲੇ ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਾਲ ਦਸਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਜਕਦੇ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ — ‘ਹਜ਼ੂਰ ਇਸ ਬਦਨਸੀਬ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ? ਮੈਂ ਅਰਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੂਨੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰਾਓ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਹਕ ਦੁਖੀ ਹੋਵੋਗੇ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ, ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਲਓਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਓਗੇ।’

ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਹੀ ਦਇਆ ਦਾ ਪੁੰਜ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਦਇਆ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਡਾਢੀ ਸੱਟ ਲਗੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਸਾਈਂ ਲੋਕਾ! ਇਹ ਖਿਆਲ ਦਿਲੋਂ ਕਢ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਲ ਚੱਕਰ

ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਤੂੰ
ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇਰਾ
ਕਲਿਆਣ ਕਰੋ !”

ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਉਦਾਰ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਕੁਝ
ਢਾਰਸ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ
ਸੁਣਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

‘ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ
 ਹਾਂ। ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)
 ਮੇਰੀ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਹੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
 ਸਾਂ, ਇਕ ਮੈਂ ਤੇ ਇਕ ਮੇਰੀ ਘ
 ਕੁਸੱਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ
 ਕਾਰੀਗਰ ਸਾਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸੀਧਣ ਲਈ
 ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਸੂ
 ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ
 ਪੈਂਦੇ ਸਨ।’

‘ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖਿਆਤ
 ਹਸਮੁੱਖ ਤੇ ਭੋਲਾ ਚਿਹਰਾ ਅਜੇ ਵੀ
 ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ...’ ਇਸ ਅੱਗੇ
 ਸਕਿਆ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਲਗ
 ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬੜੀ ਕ
 ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿਤਾ।

ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਇਕ
ਮਕਾਨ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ
ਲਗੇ। ਉਹਨੌ ਦਿਨੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੁਰਜ ਸਿਖਰ
ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸੁਰਜ
ਢਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਬਜਾਜ ਦੀ ਹੱਟੀ ਸੀ,
ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਨਾਥ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੇਠ ਸੇਠ ਕਰਕੇ
ਬੁਲਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਚੰਗਾ ਚਲਦਾ ਸੀ।
ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਿ ਡੇਢ ਲਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਛੱਡ ਕੇ
ਮੇਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਤੇ ਕੁੰਡਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਚਾਲ
ਚਲਣ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ
ਰਹੀਆਂ ਸਨ।’

‘ਉਸ ਸੇਠ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ
ਬੋਲ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ
ਇਤਨਾ ਗੁੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ
ਨੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਬਹੁਤ
ਲੰਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੋੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹਾਂ।

‘ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਹਸਮੁਖ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਭੋਲੀ ਵੀ
ਇਤਨੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਲਾਂ ਛਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕੀ ਹੀ
ਅਣਭਿਜ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ
ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਚਿਮ ਵੇਲੇ ਘਰ ਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ।

‘ਸੇਠ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਜੀ ਹੋਈ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਸੇਠ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇਡਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਉਂ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਇਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚਾਹ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਮੈਂਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੁਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਲੱਟੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।’

‘ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਡਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸਣੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਏਡੇ ਵਡੇ ਘਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ।’

‘ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ, ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਦਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੈਸੀ

ਬੜੀ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਕੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਧਰ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ।’

‘ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਤਨੇ ਗੂੜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਇਕੋ ਟੱਬਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ ਲਗੇ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਐਸਾ ਮਗਰ ਪਿਆ ਕਿ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੰਡ ਚੁਕਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਪਤੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੁੱਲ੍ਹਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।’

‘ਰਾਮਨਾਥ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਸੋਚਦਿਆਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਮਲੂਮੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਛੀ-ਛੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਹੂਦਾ ਤੇ ਬੇਸਿਰ ਪੈਰ ਖਿਆਲ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿਲੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਛਡਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ — ਨਹੀਂ ! ਰਾਮਨਾਥ ਵਰਗੇ ਦੇਵਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ?’

੭੯

‘ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ
ਕਈਆਂ ਹੋਰ ਦੇਸਤਾਂ ਸਣੇ ਮੇਰੀ ਹੱਟੀ ਆਇਆ, ਤੇ ਮੇਲੇ
ਚਲਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ
ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ
ਦਿਨ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੱਪਾਂ ਸ਼ੱਪਾਂ ਉਡਾਂਦੇ ਰਹੇ।
ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ
ਜਾ ਵੜੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ
ਵੇਖੀ ਸੀ, ਨਾ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੀ।’

‘ਮੈਂ ਬਥੇਗੀ ਵਾਹ ਲਾਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਿੰਗੋਜੇਗੀ ਮੈਨੂੰ ਦੋ
ਘੁੱਟ ਪਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੀਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾਲ ਮੇਰਾ
ਜੀਅ ਮਿਚਕਣ ਲਗਾ, ਜਦੋਂ ਡਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ
ਦਿਲ ਉਛਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ
ਕੇ ਕਿਹਾ — ਯਾਰੋ! ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਬਲਾ ਪਿਆ ਦਿਤੀ।
ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ।’

‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨੇ ਝੱਟ
ਭੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਮਾਸ, ਆਂਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕ ਸੁਕ ਲੈ ਆਂਦਾ।
ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਬੈਠਕੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਖਾਣ ਲਗੇ ਹਟਣ ਨੂੰ ਜੀ
ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਐਸੀ ਮਸਤੀ ਜਿਹੀ ਆਈ, ਕਿ ਮੇਰਾ
ਦਿਲ ਇਹੋ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੁ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੋਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ
ਆਕੜਾਂ ਅੰਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕੀ ਜੇਹੀ ਚੜ੍ਹਨ
ਲਗੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਤਾੜ ਗਿਆ ਤੇ ਝੋਟ ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਤਲ
ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਲੱਗਾ ਰਾਲਾਸ ਤੇ ਗਲਾਸ
ਉੱਛਣ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ
ਆਉਣ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਖਾ ਪੀ ਗਿਆ,
ਪਰ ਹਟਣ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

‘ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਕਾਤਲ ਦੇਸਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟਾਂਗੇ
ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਥੰਮ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ
ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ। ਮੈਂ ਫਿਰਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਅੰਦਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।
ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਤਵਾ ਧਰੀ ਕੋਲ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ
ਛੁਲਕਿਆਂ ਦਾ ਆਟਾ ਰਖੀ ਉੱਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਘੰਮ
ਕਰਕੇ ਕੈਧ ਨਾਲ ਵੱਜਾ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ
ਅਭਿਵਾਹੀ ਨੌਸੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਅੰਦਰ ਮੰਜੇ ਤੇ
ਲੈ ਗਈ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।’

‘ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਚੰਗੀ ਦੁਪਹਿਰ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਮੈਨੂੰ
ਜਾਗ ਆਈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੁੜ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ
ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ
ਚੇਤੈ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ
ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ
ਪਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ
ਨਹਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਪੜੇ ਬਦਲੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਹੱਟੀ ਨਾ
ਜਾ ਸਕਿਆ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।’

‘ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਚਸਕਾ ਪੈ ਗਿਆ।
ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਜਾਦੂ ਚਲ

ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ —
 ਅੱਜ ਬੜੀ ਠੰਡੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਬੜੀ ਮੰਘ ਆਉਣੀ ਹੈ, ਅੱਜ
 ਭਬੀਅਤ ਸੁਸਤ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾ
 ਵੱਡਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਬਰਚਣ ਦਿੰਦਾ। ਕੁਲ ਬਚ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਤੋਂ ਹੀ
 ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਕੁਝ ਐਸਾ ਸੁਆਦ ਹੈ
 ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰੱਟੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ।
 ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਅਗੇ ਰਾਮਨਾਥ ਵਾਲੇ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਬਣਾ
 ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੇਤਲ ਲਿਆ ਰਖਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ
 ਕਦੇ ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪੀ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਛਿੱਥੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਝਟ
 ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ — ਤੂੰ ਵੇਖਦੀ ਨਹੀਂ ਰਾਤਾ ਇਨੀਦਰੇ ਕਟ ਕਟ
 ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ? ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰੱਟੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ
 ਪੀਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਸਣਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

‘ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਰੰਗਤਾ ਲਈ ਸਭ
 ਕੁਝ ਸਦਕੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ
 ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਛਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਵਿਚਾਰੀ ਇਸ ਭਰ ਤੋਂ
 ਕਿ ਪਤੀ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੇਤਲ ਮੁਕਣ
 ਲਗਦੀ, ਅਗੇਤਰੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਸੀ — ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ
 ਜੇ ਲਿਆਉਣੀ ? ਰਾਤੀ ਕੀ ਪੀਓਗੇ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ
 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਗਾ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਸਾ —
 ਨਹੀਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਲਿਆਵਾਗਾ। ਕੌਣ ਚੌਬੇ
 ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਚਾਰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪੁਟਦਾ ਫਿਰੇ ? ਆਪੇ ਦਸ
 ਦਿਨ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਗਾ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ
 ਵਾਲੀ ਝੁਠੀ ਗੱਲ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬੰਨ ਲਈ

ਜਾਂਦੀ — ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਕੇ ਬੋਤਲ
ਲੇਗੀ। ਰੁਪਏ ਨਿਖੱਡੇ ਸਿਹਤ ਨਾਲੋਂ
ਹਤ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇ, ਰੁਪਏ ਹੀ ਰੁਪਏ
ਕੁਆਂ ਦੇ ਅਲੁੜਪੁਣੇ ਤੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ
ਲਾਭ ਉਠਾਂਦਾ ਰਿਹਾ! ਮੇਰੇ ਲਈ
ਦਿਨ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿਚ

ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਪਿਛ ਦੋ ਫੁੱਲ ਪਾਵ ਲਈ ਹਰਦੁਆਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਚਾਂਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਚਦਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਅਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ—

‘ਸੁਣਾਓ! ਤਿਆਰ ਹੋ ਨਾ? ਕਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ — ‘ਤਿਆਰ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਕੱਲੀ ਕੀਕਣ ਰਹਾਂਗੀ?’

ਉਹ ਝੱਟ ਬੋਲਿਆ — ‘ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਈ ਚੱਲੋ, ਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ ਕਿਉਂ ਭਰਜਾਈ! ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ? ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਨਾਨ ਕਰ ਆਵੀਂ।’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲੀ — ‘ਚਾਰੇ ਚਲਾਂਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਭੈਣ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਚਲੇ ਤਾਂ।’

‘ਉਹ ਤਾਂ ਤੈਬੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ

ਵਿਚ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤਾਂ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।'

'ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੱਲਿਆਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ?'

'ਕੱਲਿਆਂ? ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਜੁ ਨਾਲ ਹੋਵਾਂਗੇ ?'

'ਪਰ ਜਨਾਨਾ ਸਾਬ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਨਾ।'

'ਤੇ ਜਨਾਨਾ ਸਾਬ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁਕ ਕੇ ਖੜਨਾ ਏਂ?
ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਅਖੀਰ ਰਾਮਨਾਬ ਨੇ ਕਹਿ ਸੁਣ
ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ
ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸਫਰ
ਮੁਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਵੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਘੰਟਾ ਕੁ ਠਹਿਰ ਕੇ
ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਇਕ ਛੱਟੇ ਤੇ
ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਭੀੜ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਟੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਬ ਨੇ ਟਰੰਕ
ਦਾ ਢੱਕਣ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬੋਤਲ, ਗਲਾਸ ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣ
ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਰੋਟੀ
ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਈਏ।'

'ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਪੀਂਦਿਆਂ
ਪੀਂਦਿਆਂ ਗੱਡੀ ਅਟਾਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ।
ਰਾਮਨਾਬ ਬੋਲਿਆ, ਭਰਾ! ਫੋਕੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਲਗ
ਰਹੀ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਸੋਢੇ ਦੀਆਂ ਫੜ
ਲਿਆ ਖਾਂ, ਗੱਡੀ ਇਥੇ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਸ਼ੇ
ਵਿਚ ਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਇਟ ਝੂਮਦਾ ਝੂਮਦਾ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ
ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨਜ਼ਰ ਨਾ
ਆਈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਗੱਡੀ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਤਾਂ ਸੋਡੇ

ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਸੀ, ਜੁ ਪਲ ਪਲ ਮੇਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਫਾਟਕ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਗੱਡੀ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਕਦਮ ਹੀ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਬਾਬੂ ਨੇ ਟਿਕਟ ਪੁੱਛੀ, ਮੈਂ ਲੜਖੜਾਂਦਿਆਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ਮੈਂ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜੇ। ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਗੱਡੀ ਨਾ ਟੁਰ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਿਛਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਢਿੱਠਾ, ਉਥੇ ਗੱਡੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ। ਮੈਂ ਅਭੜਵਾਹਿਆ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਉਠ ਨੱਸਿਆ, ਪਰ ਕਿੱਥੇ, ਲੱਤਾਂ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਛਾੜ ਖਾ ਕੇ ਢਿੱਗ ਪਿਆ।

‘ਗਤ ਦੇ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਪੈਂਦ ਵਲ ਮੈਂ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਠੋਕਰਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਕੋਟ, ਵਾਸਕਟ, ਪੱਗ, ਧੁੱਸਾ, ਘੜੀ ਚੈਨ ਤੇ ਨਕਦੀ ਦਾ ਬਟੂਆ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ

ਕਿਉਂ ਤੇ ਕੀਕਣ ਹੋਈ? ਇਹ ਸੋਚਣ
ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜੋਰ ਪਾ
ਝੱਟ ਬੋਹੜੀ ਜਿਹੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ

ਨ ਕੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ
ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਤੌੜੀ ਮੈਂ
ਹਾ। ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੇ
ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਜਿਸ
ਹੱਥੀ ਗੋੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਰਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਮੰਜਿਊਂ ਉਠ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦਾ
ਵਿਚ ਗਿਆ। ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ
ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ
ਘਟਨਾ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ
ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਘਰਨ ਲਗਾ। ਤਰ੍ਹਾਂ
ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਨਾਥ
ਹੇ ਕੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।'

ਕੀਤਾ? ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ
ਗੱਡੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ? ਕੀ
ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਸ਼ੀਲੀ ਚੀਜ਼ ਪਿਆ ਕੇ ਤੇ
ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ?
, ਮੈਨੂੰ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਪੂਰਾ
ਨੇ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਚੇਤੇ
ਸੱਕ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ

ਅੱਗ ਲਗ ਉਠੀ। ਕੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਹੈ ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ?

‘ਮੇਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲ ਫੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕਦੇ ਰਾਮਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਗੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਚੀਰ ਸੁੱਟਾਂ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਹਰਾਮਕਾਰੀ ਦਾ ਸੁਆਵ ਚਖਾ ਦਿਆ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਸੇ ਕੌਠੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ ਜੁ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾ ਅੱਗੇ ਜ਼ੇਗਾ ਸਾਂ, ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਪੜਾ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਚੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰੜਕੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਬਣਾਏ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਨੋਟ ਮੈਂ ਇਸੇ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲਏ ਸਨ। ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨੋਟ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਠਕੇ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਪੜੇ ਖਰੀਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹਰਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਓਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ

ਲੈ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ
 ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਧਰਮਸਾਲਾ, ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ, ਕਰਾਏ ਦੇ
 ਮਕਾਨ, ਭੀਮ ਗੋੜਾ, ਪਲੈਟਫਾਰਮ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ
 ਗਲੀਆਂ ਕੁਲ ਛਾਣ ਮਾਰੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਮੈਂ
 ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਓਹ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ
 ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ
 ਸੋਚਿਆ, ਵਾਪਸ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੇ
 ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪਏ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਖਰਚ ਹੋ ਗਏ
 ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਮੁੜਿਆ।
 ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਢੂੰਡ
 ਭਾਲ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਫੇਰ ਪਿਛੇ ਮੁੜਿਆ। ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਪਹੁੰਚ
 ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਗੀ ਪਾਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ
 ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਮਨਾਥ ਤੇ ਪਈ। ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਦੇ
 ਉਪਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਪੁਰ
 ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ
 ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕ
 ਉਠਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ,
 ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ
 ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਸੈਤਾਨ ਨੂੰ ਸੈਤਾਨੀ ਦਾ ਬਦਲਾ
 ਦਿਆਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬੇਕਸੂਰ ਹੀ ਹੋਵੇ।
 ਕੀ ਪਤਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ
 ਸੋਚਿਆ, ਨਹੀਂ, ਇਹ ਦੁਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ
 ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਾਂ ?

'ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਝੱਖੜ ਝੁਲ
 ਪਿਆ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ

ਗਆ। ਜੁ ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਤਾ ਤਾਂ ਕਰਾਂ, ਵੇਖਾਂ ਉਹ ਕੀ
ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਡਿਠਾ? ਇਹ ਦਸਣ ਦੀ ਮੇਰੇ
ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਨ ਹੀ
ਲਗਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ
ਡਿੱਠਾ, ਜਿਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਬੂਹਾ
ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੇ
ਰਾਮਨਾਥ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਝੂਮ
ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਕੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਸੀ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਬੁੜ
ਬੁੜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ
ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਹਲੂਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਸੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਉਸ ਵਿਚ
ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

‘ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਪੀਕ
ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ
ਪਾਸ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਹਬਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ
ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਡਾ ਦੇਂਦਾ। ਹੱਥੋਂ ਉਕਾ
ਹੀ ਖਾਲੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਮਨਾਥ ਪੁਰ
ਝਪਟਿਆ ਤੇ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਫੜ ਕੇ ਜੋਰ
ਦੀ ਝੰਜੋੜਿਦਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ —

‘ਕਿਉਂ ਉ਷ੇ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਗੱਦਾਰ ! ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮਿਤ੍ਰ ਧਰੋਹ ! ਸ਼ੈਤਾਨ ! ਹਰਾਮਖੋਰ ! ਬਦਜ਼ਾਤ ! ਕਮੀਨੇ !’

‘ਉਹ ਕਦ ਕਾਠ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਸੀ। ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮੈਥੋਂ ਗਿੱਚੀ ਛੁਡਾ ਲਈ ਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਕੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਟਕਰ ਮਾਰੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘੜੰਮ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਝਟ ਹੀ ਸੰਭਲ ਕੇ ਉਠ ਖੜੋਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹਥ ਪੜੱਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਰੌਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬਾਂਹ ਵਧਾ ਕੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ।’

‘ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਆਦਮੀ ਚੰਗੇ ਭਲੇਮਾਣਸ ਤੇ ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਮਨਾਥ ਵਲ ਘ੍ਰਣਾ ਨਾਲ ਤਕਦੀ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ —

‘ਲਾਲਾ ਜੀ ! ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਜੁ ਇਹ ਕੋਈ ਬਦਮਾਸ਼ ਜਾਹਲਸਾਜ਼ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਥਲਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟੱਬਰ ਸਣੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਲੂਮ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੈਤਾਨ ਉਤੋਂ ਉਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਸਤ
ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਰਾਤ ਦੀ ਕੀ
ਗਲ ਹੈ ?’

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਪਰਲੇ
ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਘਰਵਾਲੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਾਲ
ਬੱਚੇ ਵਾਲੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਪੁੱਛਣ
ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵਿਛੜ
ਗਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਟਿਕਟ ਭੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਓਰ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਹਾ,
ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਤਾਰ ਹੀ ਦੇ ਦੇਂਦੋਂ। ਪਰ ਇਹ
ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਜੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਆਪੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ,
ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ
ਇਸ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ
ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਅਸੀਂ ਚੁਪ ਹੋ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੀ ਘਰਵਾਲੀ
ਵਿਚਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ...।’

ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਉਹ
ਉਠ ਕੇ ਲਗੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਹਾਏ ਮੇਰੀ
ਜਾਨ ਗਈ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ
ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ ਤੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ
ਉਹ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਉਤਾੜਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ
ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਮਨਾਥ ਇਕ ਪਾਸੇ
ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਪਾਈ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ
ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਈ ਖਾ ਜਾਵਾਂ। ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ

ਘੇਗੀ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ
ਕੁਝ ਧੀਰਜ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਗਿਆ,
ਉਹ ਡਡਿਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜ ਗਈ ਤੇ ਰੋ ਕੇ
ਬੋਲੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖਸਮਾਂ ਖਾਣੇ ਲੁੱਚੇ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾ ਕੇ
ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ ? ਤੇ ਉਹ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਫਾਵੀ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ — ‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਮੈਨੂੰ
ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਹਰਾਮੀ ਬੁੱਕਲ ਦਾ ਸੱਪ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ
ਵੀ ਦਸ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਕੀ ਗਲ ਹੋਈ ?’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ — ‘ਜਦ
ਮੈਂ ਰੇਲ ਦੇ ਛੱਟੇ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਪੀ ਮੈਨੂੰ
ਜਗਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਉਹ ਤਾਂ
ਗਡੀਓਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧੀਰਜ
ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਤਸ਼ਲੀਆਂ ਦੇਂਦਾ
ਆਇਆ। ਮੈਂ ਬਬੇਰਾ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਤਰ
ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ —
ਮੈਂ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਫਲਾਣੇ
ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਮਿਲਣਗੇ ਆਦਿ। ਅਖੀਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ
ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਕੱਟੀ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ
ਨਾਲ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਜਗ ਨੀਂਦਰ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਾ
ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੌਗੀ ਬਾਂਹ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਟ ਉਠ ਕੇ
ਬਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਨਾ-ਮੁਗਾਦ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਛਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟੁੱਟੇ ਛਿਤਰ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ ਹੀ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲਗੀ।
ਇਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਢਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ
ਲਗਾ — ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਝੱਖ ਮਾਰੀ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ
ਬਖਸ਼, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਭਰਾ। ਭੈਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦ

ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸਦਾ ਦਿਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੇ ਉਨੀਂਦਰੇ ਤੇ, ਰੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਪੀੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਵਾ ਲਿਆ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਆਇਆ, ਉਸ ਉਤੇ ਖੁਰਾਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਅੱਧੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਚਾਰੇ ਖੁਰਾਕਾਂ ਪੀ ਲਈਆਂ। ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ।'

'ਇਸ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਧੱਕੇ ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੁ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਰੱਖ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਬੇਹਯਾ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਸਨੇ ਤਾਂ...।'

ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰੋਮਨਾਬ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਮੁੱਕੀਆਂ, ਚਪੇੜਾਂ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਐਸੀ ਗਤ ਬਣਾਈ ਕਿ ਉਹ ਅਧਮੋਇਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ।

੭੯

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਮਹਾਤਮਾ ਉਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰੂ ਢਲੁਕਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਏਡੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁਖ ਦਰਦ ਸੁਣ ਕੇ ਪਸੀਜਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ —

‘ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹਰਦਵਾਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਮੁੜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਰਾਮਨਾਥ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਕਦੇ ਰਾਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।’

‘ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੱਟੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਚੋਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਚੌਬੇ ਦਿਨ ਦਾਅ ਮਾਰੀ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂ ਦਾ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ

ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਚੌਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਧੀਕ
ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੱਟੀ ਅੱਗੋਂ ਬਕਦਾ ਝਖਦਾ ਲੰਘਿਆ
ਸਾਂ।'

'ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿਤੀ ਕਿ
ਚੌਰੀ ਰਾਮ ਲਭਾਏ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ
ਗਈ। ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ
ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ
ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ
ਭੜਕ ਉਠੀ।'

'ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ
ਇਸੇ ਤਾੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ
ਬਦਲਾ ਲਵਾਂ। ਅਗੇ ਰਾਮਨਾਥ ਵੀ ਕੋਈ ਅਣਗਹਿਲਾ ਨਹੀਂ
ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ
ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ
ਕਰ ਦਿਤੇ ਕਿ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਚੌਰ ਹੈ, ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ, ਇਸ
ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਪਥਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ।'

'ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਛੌਣੀਓਂ ਦੁਕਾਨ
ਚੁਕ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ (ਜੋ ਮੈਂ
ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਖਰੀਦਿਆ ਤੇ ਸਜਾਇਆ ਸੀ) ਬਾਰਾਂ ਸੌਂ
ਤੌਂ ਵੇਚ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੂਪਿਆ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ
ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌਂ ਤੌਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ
ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ
ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਿਨ ਦੂਣੀ ਤੇ ਰਾਤ
ਚੌਗੁਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ

ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਫੇਰ ਵਧ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਾਬੀ ਹੋਰ ਰਲ ਗਏ ਸਨ। ਭੈੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰੇ ਸੌਂ ਕੋਹ ਦਾ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਬੀ ਮੈਨੂੰ ਪੱਲਿਓਂ ਖੁਆਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਤੇ ਲਗੇ ਮੈਥੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਸਰਾਂ ਕਢਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੀ ਜਾ ਕੇ ਸਦ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੂੰ ਬੜਾ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸੀ ਇੱਲਤ ਲਗ ਗਈ ਕਿ ਕੱਲਿਆਂ ਪੀ ਕੇ ਸੁਆਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਬਥੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਂਦੀ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮੌਢਿਆਂ ਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਉਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਆਮਦਨ। ਉਹ! ਵਿਚਾਰੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਲਪਾਣ ਲਈ ਹੀ ਜੰਮਿਆ ਸਾਂ? ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੋਲ ਰੋਲ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਖਬਰੇ ਹੁਣ ਤੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਦਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।’

ਗਾਹੀ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲਗ ਗਿਆ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ—

‘ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਰੋਜ਼ ਬੇ-ਨਾਗਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਮੁਕ ਨਾ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਉਠਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਧਰੋਂ ਕੰਮ ਵੀ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਜਾਗਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਘਾਂ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸੇ ਕਰਕੇ ਤੋਪੈ
ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰਦੀ। ਹੁਦਿਆਂ ਹੁਦਿਆਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ
ਨੰਬਤ ਆ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਬੋਤਲ ਮੰਗਾ ਕੇ ਹੱਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਛੱਡਦਾ ਸਾਂ।
ਜਦੋਂ ਹੀ ਰਤਾ ਤੋਟ ਆਈ ਕਿ ਝਟ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਅੱਧ ਪਾ
ਤਿੰਨ ਛਟਾਕਾਂ ਪੀ ਕੇ ਤੇ ਸੋਡੇ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪਾ ਕੇ ਗਟਾ ਗਟ
ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਕੰਮ ਤੇ ਜੀ ਲਗਦਾ ਸੀ।
ਫੇਰ ਓਹੀ ਹਾਲ, ਫੇਰ ਪੀਂਦਾ ਸਾਂ।

‘ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ
ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰੋਂ
ਪਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਬਹਾਨੇ ਘੜ ਘੜ ਕੇ ਕੱਖਾਂ
ਨਾਲ ਅੱਗ ਢਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਅਖੀਰ
ਜਦ ਬਹੁਤਾ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ
ਕਿ ਜਦ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਗਾਹਕ ਨੇ ਕਪੜਾ ਮੰਗਣ
ਆਉਣਾ ਹੈ, ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ
ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਫਲਾਣਾ’ ਬਾਬੂ
ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਉਸਤਾਦ ਹੋਰੀਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ
ਗਏ ਨੇ, ਕਲੁਕਪੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਾ
ਦਿਨ ਫਿਰਦਿਆਂ ਫਿਰਾਂਦਿਆਂ ਜਦ ਬੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੇ
ਘੜੀਆਂ ਦਿਲ ਪਰਚਾਣ ਲਈ ਆਬਕਾਰੀ ਜਾ ਵੜਦਾ।

‘ਲੋਕਾਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ
ਕਈ ਤਾਂ ਲੜ ਝਗੜ ਕੇ ਅਣਸੀਤਾ ਕਪੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ
ਜਾਂਦੇ। ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਸਾਰੇ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਮੇਰੀ
ਆਮਦਾਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ ਹੌਲੀ
ਹੌਲੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਗਊ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਗਹਿਣਿਆਂ
ਸੀ, ਮੁਕ ਗਏ। ਉਧਰੋਂ ਦੁਕਾਨ
ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜੇ ਰੋ ਪਿਟ ਕੇ ਰਤਾ
ਸ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ
ਨੇ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ
ਕੁਪਏ ਤੋਂ ਮਕਾਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾ
ਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾਣ
ਦਿਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਰਾਤੀ
ਵੀਹ, ਤੀਹ ਤੀਹ ਕੁਪਏ ਵੇਖਦੀ
— ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ
ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਹੈ, ਪੰਜੀ ਤੀਹ ਕੁਪਏ
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼

ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚੰਗੀ ਬਹਾਰ ਦੇ
ਇਕ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ
ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ
ਦੀ ਸੁਰਤ ਆਈ। ਜਾ ਹੱਟੀ
ਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ,
ਕਾਰੀਗਾਰਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ
ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ,
ਨੂੰ ਇਕ ਧੌਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਜੀ ਦੇ ਆਦਮੀ ਆਏ ਤੇ
ਮਸੀਨ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੀ,
ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ

ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਹਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਰਚ ਹੋ ਗਈਆਂ।

‘ਹੁਣ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਲਗਾ। ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ ਸਾਂ। ਇਕ ਟੇਲਰ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸਵਾ ਗੁਪਿਆ ਦਿਹਾੜੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਨੂੰ ਗਨੀਮਤ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਵੀ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਗਾਬ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਨਾਸ ਕਰ ਛਡਿਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਘਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਲਹੂ ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬਾਲ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਮਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਰਜੀ ਪਾਸ ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੱਟ ਕਟਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਤਲੂਨ ਕੱਟ ਛਡਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਸਤਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਠਾ ਅਸਤਰ ਲਾ ਛਡਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਿਤ ਦੇ ਅਹਿਮਕ ਪੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜੇਗਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ — ਬਸ ਬਾਬਾ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਆਇਆ। ਬਥੇਰੀ ਖੱਟੀ ਖੱਟ ਲਈ। ਕਲੁਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰੀਂ।’

‘ਮੈਂ ਹੱਥ ਲਮਕਾਈ ਘਰ ਪੁੱਜਿਆ। ਅਗੇ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਜੁ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਗਹਿਣੇ ਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨੀਲਾਮੀ ਦੀ ਕੁਰਕੀ ਲਈ ਬੁਹੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ

ਰਤ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵਹਟੀ ਬੈਠੀ ਕਰਮਾ ਨੂੰ ਤ
ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾਂ ਅਸ਼ਾਬ
ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੜਾ ਤੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ
ਜਿੰਦਗਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਚਲਦੇ ਭਣੇ।

“ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਜਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਖੇਡ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਗੁਆਈਆਂ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ਾ ਅਸਬਾਬ ਕੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਤੀ ਕੇਠੜੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕਰਿਆ ਅਸੀਂ ਦੋ ਰੂਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਟਾਏ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗੁਆਈ ਮੇਰੀਆਂ ਬਦ-ਵੇਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਨਵਹਟਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਉਡੇ ਕਿ ਅੰਦਰ ਅਸਰ ਪਿਆ ਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹੋ ਹੋ ਦੇਂਦਾ, ਜੇਸਦੀ ਮਦਦ ਹੋ ਸਨ।”

ਭੁਲ ਦਿਤ ਪੜ ਕੇ ਰਾਹੋ ਪਰ ਟੂਕੂ ਚੌਥੀ ਘਰ
ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਛੁਟੇ ਹੋਏ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬੇ ਵੇਖਾ
ਗੁਪਤ ਦੇ ਮੁਹ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੁਕ੍ਕੇ ਹੋ
ਆ ਸਗੋ ਢੂਣੀ ਹੋ ਰਾਹੀਂ ਰਿਹ ਪੜ ਦੇਣ
ਕਿ ਦਾਹੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋ ਰੁਕ੍ਕੇ ਹੋ
ਗੀ ਭਲੀ ਲੋਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਹੁ ਜੇ ਆ
ਆ। ਗੁਪਤ ਦੇ ਰੱਤੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਹੁ ਜੇ ਆ

• ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੁਮ
ਇਹ ਦੀ ਜਾਚ ਦੇਸ਼ ਨ ਹੈ ਤੁਮ
। ਸੋ ਇਸੇ ਹਾਲ ਆਪ ਤੁਮ

ਮਾਨੀਨ ਦਾ ਹੈ ਚੱਕਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੀ ਇਹ ਹਾਲਤ
ਪ੍ਰਾਪਿ ਕਿ ਨਾ ਪੀਪ ਵਿਚ ਆਟਾ, ਨਾ ਡੱਬੇ ਚ ਘਿਊ ਤੇ ਨਾ
ਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚ ਬਾਲਣ। ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ
ਮਿਆਸ ਕਰਕ ਘਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੇ ਹੀ
ਗੁਰੂ ਪਾਦ, ਸੜ੍ਹ ਸਹੁਤ ਪੈਸੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆਵਾਂਗਾ। ਸਾਰਾ
ਗਿਰ ਰੱਖਕਾ ਸਾਰ ਕੇ ਸੇਧਿਆ ਨੂੰ ਮੁਢ ਆਇਆ। ਅੱਗੋਂ
ਸਮੰਗਿਆ ਇਹਾਜ ਮੁੰਹ ਬੈਠੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਈ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਸੁ
ਉਮਾਨ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਹੁਡ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਢੁਧ
ਉਤਰਿਆ। ਮੁੰਡਾ ਵਿਕੂੰ ਵਿਕੂੰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੀ
ਮੁੜੀ ਉਸਦੇ ਥਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਹ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਲਹੂ ਦੇ ਬਿਨੋਂ
ਹਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ
ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਾਟਣ ਲਵਾ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਵੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਬੌਢ੍ਹਾ
ਜਿਹਾ ਰੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਸਾਤਮਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਾਪੀ
ਹਾਂ ਹੀ, ਪਹ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣੀ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਨੇ
ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਚ ਚੁਲ੍ਹੇ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤ੍ਰ੍ਯਾਂ ਤਰਸਾ
ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰ ਕਿਵੇਂ

the *Reindeer* and *Elk* were seen in the valley of the *North Fork* of the *South Platte*, and the *Antelope* was shot near the same place.

ਉਹਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੰਡੇ ਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਤਾਂ ਪਰੇਗਾ ਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਉਹ ਘਰੇ ਸੀ। ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ —

‘ਸੁਣਾਓ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ?’

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ — ‘ਮੇਹਰਬਾਨੀ! ਮਿਲਿਆ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਵਾਂ।’

ਉਹ ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕੋਟ ਪਤਲੂਣ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਸਮੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿ ਰੇਲ ਤੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਮੈਦ ਹੈ ਮਾਫ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਕੰਧਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ, ਕਿਸ ਤੋਂ ਮੰਗਾਂ। ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੈਦ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਖਾ ਚੁਕੇ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਉਹ ਪਰਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕੌਲੀ ਵਿਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਭਾਜੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ — ‘ਲੌ ਖਾ ਲੌ, ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਓਂ।’

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ — ‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਖਾ ਲੈ। ਮੁੰਡਾ ਸਵੇਰ ਦਾ ਵਿਲੁਕਣੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਪਿਆ ਈ,

ਘੁੱਟ ਦੁੱਧ ਦਾ ਆ ਜਾਵੇ ਸੂ।'

ਉਹ ਬੋਲੀ - 'ਮੈਂ ਚੰਨਣ ਦਈ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ
ਸੀ, ਹੋਰ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਖਾ ਲਓ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ।

ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਐਵੇਂ ਬਹਾਨ ਕਹ ਰਿਹਾ
ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਖੈਰ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਝਰਾਵ
ਬਾਦ ਇਕ ਇਕ ਰੋਟੀ ਅਸਾਂ ਦੁਹਾਂ ਖਾਧੀ ਤੇ ਖਾ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹੀ
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜੁ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸੌਂ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ
ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਨੀਂਦਰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢੁਕਦੀ। ਦੱਸ ਵਜੇ ਤੋੜੀ
ਮੈਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

੬੫

‘ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖਿਆਲ ਫੁਰਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਸਿਰ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਛਿੜ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੱਬੇ ਪੈਰਿਂ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ। ਮੈਂ ਮੰਜਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਉਤੇ, ਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਢੂੰਡਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਹਥੌੜੀ ਲੱਭੀ ਜਿਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਤੇ ਤੀਲਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਖੀਸੇ ’ਚ ਪਾ ਕੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰਿਂ ਕੌਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਪਰ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ, ਪਰ ਚੰਗੀ ਪੈਸੇ ਵਾਲੀ। ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗਹਿਣਾ ਗੱਟਾ ਰਖ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਕਿਤੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਜੰਦਰੇ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ, ਜੰਦਰਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਤਨੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਦਸਾਂ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ। ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਗੀ ਧੁਰ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਕੋਈ ਜਾਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਚਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਹਥੌੜੀ ਦਾ

ਦਸਤਾ ਜੰਦਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ
ਦਿਤੇ, ਖੜੱਕ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤੇ
ਜੰਦਰਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ
ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਛੇਲ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਰੁਤ
ਭਾਵੇਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਮੌਰੇ ਕਪੜੇ ਗੜ੍ਹਚੂ
ਹੋਏ ਪਈ ਸਨ।'

'ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ, ਤੀਲੀ ਬਾਲ ਕੇ ਹਰ
ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਸਭ
ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਵੀ ਮੈਂ
ਤੋੜ ਸੁਟਿਆ। ਢੱਕਣ ਚੁਕ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਇਕ
ਚੀਜ਼ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਟੋਹ ਟੋਹ ਕੇ ਫੌਲਣ ਲਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ
ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਫੇਰ ਇਕ
ਹੋਰ ਤੀਲੀ ਬਾਲੀ। ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਟੀਨ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਪਈ ਸੀ।
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਖ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੁ
ਚਾਨਣ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਬਬੇਰਾ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ
ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ
ਸੰਦੂਕ ਟਰੰਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ, ਕੀ ਉਹ
ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਈ? ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਇਕ
ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਤਾਕੀ ਪੁਰ ਪਈ, ਜੋ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਦੇ
ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੰਦਰੀ ਵੱਜੀ
ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰੋੜ ਸੁਟਿਆ। ਤਾਕੀ
ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਡਿੱਠਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਟੀਨ ਦਾ ਇਕ
ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਡੱਬਾ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ
ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਫੌਲੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਸਟਾਮ
ਤੇ ਰਜਿਟਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਖ ਦਿਤਾ,

ਅਗਾਹ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਰ ਜੰਦਗੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜਿਹੀ ਹੱਥੋੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਕਿੱਲ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਾ ਢੱਕਣ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦਬਾਇਆ, ਉਹ ਝੱਟ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਢੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੋਟਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੌ ਸਵਾ ਸੌ ਪੌਂਡ ਸਨ। ਇਹ ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਇਕ ਬਹੀ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਰੂਪਏ ਤੇ ਕਰਿਆਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਵਿਚੇ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਲੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, ਇਕ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਟੀਨ ਦਾ ਡੱਬਾ ਲੱਭਾ, ਜੋ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੀਰ ਨਾਲ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੇਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ। ਬਾਂਕਾਂ ਨੱਬਾਂ, ਵੰਗਾਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਆਦਿ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਢ ਕੇ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਏ। ਤਾਕੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੰਜਿਓ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਰੌਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

‘ਰੌਲਾ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਗਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਆਦਮੀ ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚੌਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਸੱਤੇ ਸੁਧਾਂ ਭੁਲ ਗਈਆਂ। ਉਤੇਲਾ ਸਾਹ ਉਤੇ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਹੇਠ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤਰੇਲੀਆਂ ਛੁੱਟ ਪਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਐਸੀ ਭੁਆਟਣੀ ਆਈ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।’

‘ਜਦ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਝੱਟ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜੇ, ਤੇ ਲਗੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਣ ਤੇ ਗਾਲੂ ਮੰਦਾ ਕਢਣ। ਕੁਸੱਲਿਆ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੀ ਰੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਰਮ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵਾਂ। ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦੁਹੱਬੜ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲੀ — ਜਾ ਤੇਰਾ ਕੱਖ ਨਾ ਰਹੋ, ਭੁੜ ਜਾਣ ਜੰਗਿਆ। ਅੰਤਰਿਆ! ਆਪਣੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜੀ ਖਾ ਕੇ ਤੇਰਾ ਅੱਗ ਲਗਣਾ ਛਿੱਡ ਨਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਰੰਡੀ ਦਾ ਕਾਠ ਕੱਢਣ ਵੀ ਲਗਾ ਸੈਂ ਖੋਣ? ਕੀ ਕਰਾਂ, ਲੋਕੀਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਂਦੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੁਣੇ ਤੈਨੂੰ ਸੁਆਦ ਚਖਾ ਦੇਂਦੀ ਇਸ ਚੌਰੀ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਨਵਾਂ ਲਗਾ ਏਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਿਲੀਆਂ ਮਾਰਨ। ਮਾਂ ਡੈਣ ਹੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਈਂ ਖਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਏ ? ਸੱਟ ਪਵੇ ਤੈਨੂੰ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਬਣ ਗਿਓ ? ਬਸ ਹਯਾ ਕਰ ਤੇ ਚੁਕ ਇਥੋਂ ਆਪਣਾ ਨਿਕ ਸੁਕ। ਮੈਂ ਤੌਬਾ ਕੀਤੀ ਤੇਰੇ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ।’

‘ਆਹ! ਮੈਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਰੋਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਨ ਪਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀਂਦੀ....।’

ਗੱਲ ਟੁੱਕ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਤੇਰੇ ਚੌਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗ ਗਿਆ? ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆ ਗਈ ਸੀ ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਬੋਲਿਆ — ‘ਜੀ ਨਹੀਂ! ਮਾਲਕਣ ਕਿਥੇ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ, ਇਹ

ਪਿਛੋਂ ਮੁੰਡਾ ਰੈ ਪਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਜਿਉਂ ਹੀ
 ਲਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਢੂਧ ਦੇਣ, ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ ਤੇ
 ਪਈ। ਮੰਜੀ ਖਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਰਾਤ
 ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਹ ਵੇਖ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਬਸ ਦੁਖੀ
 ਹੋ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਖਬਰੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੂਹ
 ਵਿਚ ਛਾਲ ਜਾ ਮਾਰੇ, ਜਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ
 ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿਤੀ।
 ਉਸ ਦੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।
 ਦੋ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਕੌਠੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਚੜ੍ਹੇ, ਜੁ ਵੇਖੀਏ,
 ਟੋਟੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਰਾ ਟੁੱਟਾ
 ਹੋਇਆ ਡਿਠਾ, ਬੂਹਾ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਬੇਗੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰ
 ਬੇਹੋਸ਼ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਅਖੀਰ ਚੂਬੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜੇ, ਬਸ
 ਫੇਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।'

ਚੌਥੇ

‘ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਅਖਾਏ ਬੜੀ ਦਇਆ ਕੀਤੀ ਜੁ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਅਸਾਂ ਭਾਂਡਾ ਟੀਂਡਾ ਚੁਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ — ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਤੇਰੇ ਪੇਕਿਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਬੋਲੀ — ਜੇ ਪੇਕਿਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਰੋਣਾ ਹੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇਕ ਮਾਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਹੈ ਬੜਾ ਗਰੀਬ!’

‘ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਿਆ — ਚਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸੈ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਫਿਰ ਕੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।’

‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਰੋ ਰੋ ਕੋ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ — ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਤਾ, ਪਰ ਤੁਹਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀਕਣ ਜੀਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਗੋਲੜਾ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।’

‘ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਭਾਵੇਂ ਗਰੀਬ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ

ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ
 ਆਖਣ ਲਗਾ — ਪੁੱਤਰ! ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ
 ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਬੜਾ ਗਰੀਬ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਿਹਾ ਸਿੰਨਾ ਟੁੱਕਾ
 ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਖਾਈ ਜਾਓ। ਸਾਨੂੰ ਹੌਸਲਾ
 ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਛੀਵੇਂ ਦਿਨ
 ਅਸੀਂ ਰੋ-ਧੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖ ਹੋਏ। ਸਾਡਾ ਵਿਛੋੜਾ
 ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਛੇਕੜਲਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸੀ।
 ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ
 ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਏ ਤੇ
 ਵਿਛੜੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਕਿ 'ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਏ।'

'ਸੇਠ ਜੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਜ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
 ਮੁੜ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਭੋਲਾ ਮੁਖੜਾ ਮੈਂ...' ਮੁਸਾਫਰ ਦਾ
 ਗਲਾ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜਾਂਦਾ।

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢ ਤੋਂ ਜਿਉਂ ਧੁਸੇ ਦੀ
 ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇਂਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ
 ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਤਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਖਤ
 ਉਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ
 ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਸੇਠ ਪੜ੍ਹ
 ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ ਤ੍ਰ੍ਯਪ ਤ੍ਰ੍ਯਪ ਅੱਖਰੂ ਛਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ
 ਤੇ ਉਹ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਖੰਘੂਰੇ
 ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ।

ਮੁਸਾਫਰ ਕਹਿੰਦਾ ਗਿਆ — 'ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦਾ ਜੇਰਾ
 ਕੀਤਾ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮ

ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਲਕਦੀ ਛਡ ਕੇ ਭੁਖ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਫਰਦਾ
 ਫਿਰਾਂਦਾ, ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮੈਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੁਜਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ
 ਮੈਂ ਆਵਾਰਾ ਗਰਦ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੇ
 ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੁਕ
 ਮਕ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਓ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨਾਖਰਾਬ!
 ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ
 ਆਸਰਾ ਨਾ ਦੇਵੇਂਗੀ ? ਮੈਂ ਇਕ ਠੇਕੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਠੇਕੇਦਾਰ
 ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ
 ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ
 ਤੇ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾ
 ਪਾ ਕੇ ਦੇਣੀ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ
 ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣੀਆਂ। ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ।
 ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮੈਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਵੀ
 ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਰੋਟੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲ
 ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਅੱਖਾਂ
 ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲਾਲਾਂ
 ਟਪਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਧੇਲੀ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭੁਲਾ ਕੀ ਸ਼ਰਾਬ
 ਪੀਂਦਾ। ਨਾਲੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੂਠੇ
 ਗਲਾਸ ਹੰਗਾਲ ਹੰਗਾਲ ਕੇ ਪੀਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ
 ਮੇਰਾ ਝੱਸ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ
 ਕਈ ਸੌਕੀਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੁ ਪਿਆਲ ਵੀ ਦੇਂਦੇ
 ਸਨ।’

‘ਮੈਂ ਉਥੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਗਸੇ ਵਿਚ ਮੈਂ
 ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਖਤ ਪਾਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਾ ਵੀ
 ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫਿਕਰ

ਜੁਖ ਹੋਵੇ ਸਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ
ਤੁ ਰੂਪਏ ਜੱਡ ਲਏ। ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
ਥਾਂ ਕਰਾਏ ਲੈ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾ
ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਤਿੰਨ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਹੀ ਇਕ
ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ
ਮਾਮੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

‘ਬੜੇ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਘਰ
ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਾਕਾ ਸੁਖ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹੇ
ਕੁਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਏ, ਰਿੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।
ਜਿਉਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਵੱਜਾ ਹੋਇਆ
ਵੇਖਿਆ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ
ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ
ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਉਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ
ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਮਾਮਾ ਤੁਹਾਡੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ
ਬਾਦ ਹੀ ਹੈਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ
ਰੋ ਧੋ ਕੇ ਕੱਟੇ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਇਨੇ ਨੂੰ
ਗਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਰਾਮਨਾਬ ਨਾਮੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਥੇ
ਆਇਆ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀ
ਭਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾ
ਉਸ ਉਤੇ ਜਾਲ ਪਾਣ, ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ
ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਲੁੱਚਾ ਕਦ ਟਲਣ
ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ
ਮਗਰ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨੱਕ ਜਾਨ ਲਿਆ
ਛੱਡੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਿਚਾਰੀ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ
ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਅੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਗੁਆਂਛਣਾਂ ਨੇ ਜੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਸ਼ੈਕ, ਤੀਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀਂ ਬੜੇ ਹੋਸਲੇ ਵਾਲੀ ਸਮਝੌ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਅਨਿਆਉਂ ਝੱਲਣ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਵਿਚਾਰੀ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਈ ਨੂੰ ਅੱਜ ਛੀਵਾਂ ਦਿਨ ਹੈ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ — ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਇਕ ਵਾਗੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਛਡਾਂਗੀ। ਅਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਬੇਰਾ ਹੋਸਲਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਟਿਕ ਜਾ। ਤੇਰੇ ਪਤੀ ਦਾ ਖਬਰੇ ਕੋਈ ਖਤ ਪੱਤਰ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਐਵੇਂ ਬਿਨਾ ਪਤੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲੱਭੇਂਗੀ ?’

‘ਗੁਆਂਛਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ — ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖਤ ਪਾਏ ਸਨ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਸੈਤਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੋਖੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦਬ ਦਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਖਤ ਗੁੰਮ ਕਰ ਲਏ ਹੋਣੇ ਨੋ।’

ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸੁਨਾਉਣ ਲਗਾ —

‘ਓਹ, ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀਕਣ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂ? ਉਸ ਕਮਜ਼ਾਤ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ? ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਧੁਖ ਰਹੀ ਸੀ,

ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਕੇ ਮਚ ਉਠੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲੋਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।'

'ਖੈਰ! ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਥੋਲ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਟਿਕਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਸਿਉਂ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਾਕੇ ਦੀ ਫਰਾਕ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਈ।'

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਇਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ —

'ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਫਰਾਕ ਵਲੋਟ ਕੇ ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਲਈਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਆਪਣੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਥੋਂ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਲੁਹਾਰ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਛਵੀ ਬਣਵਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਾਈ ਕਿ ਉਸਤਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹ ਸੁਟਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂ ਦਸਤੇ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਛੱਡੀ ਸੀ।'

‘ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪੁਛਦਾ ਪੁਛਾਂਦਾ, ਉਸੇ ਚੱਕ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਥੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸਬਾਬ ਉਥੇ ਰਖ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਰਾਮਨਾਥ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ।’

‘ਬੈਰ, ਮੈਂ ਗਲਾਂ ਕੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਤੜਕੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਡੇਰੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਮੈਂ ਲੁਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੋਂ ਉਹ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਅਗੋਤਰਾ ਹੀ ਉਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਝਾੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਛਵੀ ਠੋਕ ਠਾਕ ਕੇ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਉਠੀ। ਡਰ ਭਉ ਮੈਬੈਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਜੀਉਣ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫਾਂਸੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੱਸੇ ਪੈੜੇ ਵੱਟ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਰਤੀ ਭੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਵਾਸਕਟ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਫਰਾਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜੇਬ ਚੌ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਸਕਟ ਗਲ ਹੀ ਪਈ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ — ਕਾਕਾ ਬਿਹਾਰੀ! ਪੁੱਤਰ! ਤੇਰੀ ਫਰਾਕ ਦਾ ਰੰਗ ਫਿਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜ ਹੋਰ ਗੁੜ੍ਹਾ ਰੰਗ

ਚਾੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਛੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਪਤਿਆਂ ਤੇ ਆ ਪੈਣਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਦੀ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਫਰਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਗੁੜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

‘ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਮੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਟੁੰਗ ਲਈਆਂ ਤੇ ਛਵੀ ਸੂਤ ਕੇ ਫੜ ਲਈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮਾਰ ਸੁਟਾਂਗਾ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਕਾਹਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਜੰਗਲ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੇਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਾਂਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਜਬਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਲਬਾ ਲਬ ਭਰ ਚੁਕਾ ਹੈ।’

‘ਲਾਗੇ ਹੀ ਇਕ ਸੰਘਣੀ ਝਾੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਛਵੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਪਰਾਡੰਡੀ ਦੇ ਇਕ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੇਸੁਰੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਸਾਰਿਓਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਝਾਵਲਾ ਪਿਆ। ਘੁਸਮੁਸਾ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਹ ! ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਹ ਰਾਮਨਾਥ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰਾਡੰਡੀ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਲੱਤਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕਿਆ, ਪਰ ਹਨੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਤਾ

‘ਕੇ ਤੇ ਇਕ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅਗਾਂਹ
ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ — ਓਇ!
ਹਰ ਜਾ ਜ਼ਰਾ।’

ਪਿਛੇ ਤਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ
ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ
ਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਛੇ

‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਬਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ?’
ਸਕਰਾ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਵੇਖ, ਤੇ ਆਪੇ ਪਛਾਣ ਲੈ ਕਿ ਮੈਂ

ਗਿਆ। ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਚਰ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕਦਾ
ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ — ‘ਹੈ ਰਾਮ

ਕੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਸਾ ਹਸਿਆ
ਕੇ ਕਿਹਾ — ‘ਹਾਂ, ਮੈਂ ਰਾਮ

ਤਾਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਡਰਾਉਣਾ
ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕੰਬ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ
ਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
—

‘ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ
ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ?’

ਮੈਂ ਕਿਹਾ — ‘ਕੰਮ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਹਰ ਕੀ ਪੌੜੀ ਵਾਲੀ ਮਾਰ ਤੇ ਬੋਇਜ਼ਤੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਭੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਪਰ ਉਹ ਤੇਰੀ ਮਿੱਤਰ ਪਰੋਹੀ ਤੇ ਬਦਜ਼ਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਝੂੰਗਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਅਜੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੇਰੀ ਦੀ ਝੂੰਠੀ ਉੱਜ ਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰਾਉਣਾ, ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਉਣਾ, ਮਕਾਨ ਕੁਰਕ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਸ ਸਮਝ ਕੇ ਲਾਲਾਂ ਟਪਕਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪੁਚਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਐਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਘਟ ਕੰਮ ਹੈ, ਜੁ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈਂ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ?’

ਰਾਮਨਾਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕੰਬਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਟਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਘੰਟਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਖੜਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਖਬਰੇ ਭੁੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਮਲੂਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ —

‘ਬਸ ਬਸ! ਬਹੁਤੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕਮੀਨੇ ਦਰਜੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦਲੇਗੀ? ਜਾਤ ਦੀ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ ਤੇ ਸਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੱਫੇ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੈਂ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ,

ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਇਥੇ ਸਦ ਕੇ ਲਿਆਈ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਜਿਸ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਪਿੱਛੇ ਤੂੰ ਇਤਨਾ ਭੁੜਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦਾ ਜੇ ਹੋਰ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਟਿਕਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਜਨਾਨੀ ਦਾਅ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਹੀ ਗਈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਚਿਤਰ ਗੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਢੂੰਡ ਲਈ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਬਸ ਆਈ ਕਿ ਆਈ।'

ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਦੀ ਬਕਵਾਸ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਫੇਰ ਉਬਲ ਉਠਿਆ। ਮੈਂ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ —

‘ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸਰਮ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਕਮੀਨਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਕਮੀਨਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਘੁੰਮੰਡ ਨੇ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਨੇ। ਚਲ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮਨਹੂਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।’

ਰਾਮਨਾਥ ਕਪੜਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ — ‘ਬੇਵਕੂਫ ਕਮੀਨੇ ਦਰਜੀ! ਜੀਭ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੋਲ। ਤੇਰੀ ਕਮਜ਼ਾਤ ਦੀ... ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੋਟੀ ਉਲਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਹੀ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੁ ਮੈਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸੋਟੀ ਖੋਹ ਕੇ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਝਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਛਵੀ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦੀ।’

ਛਵੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਲਿਸ਼ਕ ਨੇ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲਬ ਲਾ ਕੇ, ਹੱਥ ਆਪੇ ਵਿਚ

ਰਗੜ ਕੇ, ਛਵੀ ਉਲਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਹ ਗਿੜਗਿੜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪਾਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਕ ਚਾਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਬਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੇਲਾ ਹੋਰ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਾਅ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਂ, ਝਟ ਹੀ ਮੈਂ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰੇਹੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ — ‘ਤੈਨੂੰ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਸੋਹਲਤ ਹੈ, ਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ।’

ਉਹ ਨੱਕ ਨਾਲ ਲੀਕਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ — ‘ਰਾਮ ਲਭਾਇਆ ਭਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਲੈ! ਰਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ! ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗਉਂ ਹਾਂ. ਮੈਂ ਝੱਖ ਮਾਰੀ, ਤੌਬਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਤੇਰਾ ਨੌਕਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਥੋਂ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਾ ਲੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਛਡ ਕੇ ਜਿਧਰ ਕਹੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕਰ ਦੋ।’

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਕ ਬਕ ਤਾਂ ਮੁਕਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਤੋਂ ਘੜੀਸ ਕੇ ਝਾੜੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਗਿੜਗਿੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਛਵੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਤਾਂਹ ਉਲਾਰਿਆ,
ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ
ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇ ਮੈਂ
ਕਿਸੇ ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ
ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ,
ਅੱਖਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕੀ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ
ਸਨ? ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਲ੍ਹਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ,
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ
ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਇਕ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਰਹੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਬ ਘੱਟੇ
ਵਿਚ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਟਿਆ ਸਿਰ
ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੋਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗਵਾਲੀ ਥਾਂ
ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤੇਜ਼ ਧਾਰਾਂ ਨਿਕਲਕੇ ਮੇਰੇ
ਗੜਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਪਡਿਆਂ ਵਲ ਤਕਦਿਆਂ
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਫਰਾਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ
ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਚਮੁਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਗੁੜਾ ਹੋ ਗਿਆ

ਅਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਲੋਬ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਤੇ ਛਵੀ ਦਾ
ਟਿਕਾਈ ਛਵੀ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਸਿੱਧੀ ਤਾਣ ਕੇ ਤੇ
ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਲਹੂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖੂਨੀ,
ਸਫਲ-ਮਨੋਰਬ ਤੇ ਫਰਾਉਣੇ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗਾ ਹਾਸਾ
ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਉਸੇ ਪਾਗਲਪੁਣੇ
ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ।

‘ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਇਕਵਾਰਗੀ ਹੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਦਲ ਗਈ, ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਆਂ, ਉਹ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਮੁਜਾਰੇ ਸਨ।’

ਚੌਥੇ

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਠਾਣੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਦਾਲਤ ਮੁਕਦਮੇ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਪੁਆੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਇਕਬਾਲੀ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰਾਵਾਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਂ ਕਿਹਾ — ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੇ ਬੜਾ ਖਤਰਨਾਕ ਝੂਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਮੌਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਂਕਿ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੇ ਇਸਤਾਲ (ਜੋਸ਼) ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂਦੀ।

ਚਿਰ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸੋਂ ਪ੍ਰਦੇਸ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਓਪਰੇ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਥਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਤਾਇਆ, ਹਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਣ ਲਗਾਂ ਤਾਂ ਅਤੇ ਲਈ ਕਈ ਦਿਨ ਤੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਦਸਣਾ ਬਬੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰੁਇਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਨਰਕ ਦਾ ਕੀੜਾ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਜਦ ਮੈਂ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ

ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਾ ਰੋਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਦਿਨੋਂ ਕੰਮ ਕਰਿ
ਗਾਤੀਂ ਸੁਤਿਆਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮੋਹਣੀ ਸੂਰਤ
ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਵਿਯੋਗ-ਦੁਖ ਵਿਚ ਰੋਂਦਾ ਸਾ
ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸੌਂ ਗੁਣਾ ਵਧੀਕ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਉਪਰ,
ਆਪਣੀ ਪੱਥਰ ਦਿਲੀ ਉਪਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮਝੀ ਉਪਰ
ਰੋਂਦਾ ਸਾਂ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਵਰਗੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰਤਨ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ
ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਜਿੰਦੜੀ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਭੱਠ ਵਿਚ
ਝੋਕਣ ਵਾਲਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਡੇ ਮੋਕਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਬੇਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਛਡ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਰੋਲ ਰੋਲ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਲਮ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ।

ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕੀ
ਪਤਾ ਮੇਰੇ ਕੈਦੋਂ ਛੁਟਣ ਤਕ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਜਿਉਂਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ,
ਕੀ ਪਤਾ ਇਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰਾ
ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਝੱਟ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲੀ ਮੱਹੱਲ ਇੱਟ
ਇੱਟ ਹੋ ਕੇ ਢਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਸੋਚਣ ਲਗ
ਪੈਂਦਾ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਸੂਰਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ
ਮੁਆਤਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ
ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ
ਕੇ ਕਿਸੇ ਉਚ ਆਸਨ ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲੇ ਮੈਂ ਉੱਕਾ
ਹੀ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ
ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋਣ ਦਾ
ਨਿਸਚਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ

ਲ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ
ਹਾ ਚੱਲ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ
ਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁਲਾ ਮੌਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ
ਕਿਸੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,
ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਲਹੂ ਦੇ
ਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ
ਗਾ।

ਫਰ ਫੇਰ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ
ਚੌਂਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੈਦ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ
ਤਾਂ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਜੇਹੀ
ਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ
ਹੁੰਦੀ। ਉਲਟਾ ਸਗੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ
ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰ
ਕਪੜੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੁਆੜਾ ਕਰਨਾ

ਹੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੋਂ
ਇਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਲੁ ਜਦ ਮੇਰੀ ਕੈਦ
ਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਸੇ
ਦੀ ਜੋਹਲ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਛਲੇ ਕਪੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਗਲ ਸੜ ਗਏ ਸਨ।
ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਿੰਨੇ ਕਪੜੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਕੱਢਾ
ਗਾ। ਉਤੋਂ ਕਹਿਗਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਤੇ ਮੀਂਹ। ਇਸ
ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ

ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ
ਪਾਵਾਂ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਧਰਮਪੁਰੇ (ਇਕ ਸਰਾਂ) ਵਿਚ ਠਰਦਿਆਂ
ਕੱਟੀ। ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਆਕਤਿਆ
ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਛਿੱਡ ਵਿਚ ਚੂਹੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।

‘ਮੈਂ ਸੌਚਿਆ, ਇਥੇ ਪਿਆ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।
ਪਰ ਜਾਂਦਾ ਕੀਕਣ ਤੇ ਕਿਥੇ ? ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਪੁੱਟਣ ਦੇਂਦਾ। ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਤਕ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ
ਦਿਲ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਵਸਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਹੀ
ਡਿਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਰੋਟੀ ਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਤੁਰ
ਪਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਕਾਨ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾ, ਤਾਂ ਅੱਗੇ
ਇਕ ਕਦਮ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੈਂ
ਬਲਵੇਂ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ
ਤੁਹਾਡਾ ਸਈਸ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਲਗਾ ਧੱਕੇ ਤੇ
ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਜੇ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਜਾਂ
ਖਬਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਅੰਨ ਜਲ ਚੁਗਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੰਨੇ ਨੂੰ
ਤੁਸੀਂ ਉਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਦੇ ਕੇ
ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਦੁਖੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।’

ਚੌਥੇ

ਰਾਮ
ਆਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸਾ।
ਚੋਂ ਮੁੰਹ ਕੱਢਿਆ।
ਸੇਠ ਹੁਗੀ ਬੋਲੇ — ‘ਬਾਬਾ ਜੀ! ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਹਾਲ
ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਤੜਫੁੰਡ ਉਠਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜੇ ਕਦੇ
ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ। ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜੋ

ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਪਨੀ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ ਸੀ।’
ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬੋਲੇ — ‘ਸੇਠ ਜੀ! ਅਸਾਂ ਸਭ ਕੁਝ
ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਲੱਝਣ
ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਾਂ।’

‘ਉਹ ਕੀ ਜੀ!

‘ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨਾਉਂ ਦੀ
ਬੀਬੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਮੈਂ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ...।’

‘ਵੇਖਿਆ ਹੈ! ਕਿਥੇ ?’ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ
ਮੁਸਾਫਰ ਅਭੜਵਾਹੇ ਉਠ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਪੁਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ
ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਮਾਨੋ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ — ‘ਬੈਠ ਜਾਓ, ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤ! ਕਾਹਲੇ ਨਾ ਪਵੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਾਂਗਾ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਫਰਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਲ੍ਹਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਰੂਦ ਛੁੱਟ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬੈਠ ਤਾਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਿਲ ਉਸ ਦਾ ਛਾਤੀ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਦੱਸੋ, ਕਿਥੇ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ?’ ਇਕੇ ਸਾਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਠ, ਸੇਠਾਣੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਰਲੇ ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਹਰਦੁਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਇਕ ਮਿੰਟ ਸਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਾਬਤ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਸਾਰਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਓ।’

ਉਸ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਹਛਾ, ਸੁਣਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦ ਤੀਕ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਨਾ ਸੁਣਾ ਲਵਾਂ, ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੋਕੇ ਨਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੋ।

ਸਾਗਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ — ‘ਨਹੀਂ,
ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕੀ ਮਜਾਲ ਹੈ ?’

ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਐਤਕੀਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ
ਗਏ, ਜੋ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤਾਂ
ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੇ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਕੱਟੇ। ਉਥੋਂ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੰਡਾਰੇ (ਲੰਗਰ) ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਭੰਡਾਰਾ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਪੁਰ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ
ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤੋਂ ਅਠੀਂ ਪਹਿਰੀਂ ਜਾ ਕੇ
ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਫਾ ਸੀ—
ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੇਖਦੇ ਸਾਂ, ਜੋ ਇਕ
ਮਹਾਤਮਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ
ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ
ਸੱਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਸ
ਨੂੰ ਪੁਛੀਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ
ਕਰਦਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਲੰਘਣ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ
ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ
ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।
ਉਹ ਝਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਫਾ ਵਿਚ
ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਸਣ ਵਿਛਾ
ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ — ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਕੀ
ਹੈ ?’

‘ਜੀ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੌਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।’

ਅਸਾਂ ਆਖਿਆ — ‘ਬਈ ਜੋੜ ਤਾਂ ਖੂਬ ਮਿਲਿਆ,
ਇਹ ਵੀ ਸੌਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸੌਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ !’ ਮੈਂ ਇਕ

ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਕਿਹਾ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਨਾ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਕਦ ਤੋਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਬਾਣਾ
ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ?’

ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਆਲੋਂ ਟੇਲੇ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਪਰ
ਛੇਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ — ‘ਮਹਾਰਾਜਾ! ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ
ਪਾਪ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਮਹਾ ਪਾਪ ਹੈ।’
ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ —
‘ਮਹਾਰਾਜਾ! ਮੈਂ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ
ਮੈਨੂੰ ਮਰਦਾਵਾਂ ਵੇਸ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸੰਤਪੁਣੇ ਦਾ ਭੋਖ ਧਾਰਨ
ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹਾਂ।’

ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ — ‘ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਹੈ...।’
ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੇ ਚਿਹਰੇ
ਤੇ ਲਾਲੀ ਦੌੜ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਫੁਲ
ਗਈਆਂ ਤੇ ਧੌਂਕਣੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਚਲਣ ਲਗ
ਪਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਵੜ
ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਆਪੇ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਵੇ।
ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ
ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲ
ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚ ਲਵੇ। ਉਹ ਕਦੇ ਮੁਠਾਂ
ਵਟਦਾ, ਕਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਬੈਠਦਾ, ਕਦੇ ਛੇਰ ਚੌਂਕੜੀ
ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਲਚਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ
ਬੋਲੇ, ਪ੍ਰੇਮੀਓ! ਨਿਚੱਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੋ, ਘਾਬਰੋ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ
ਸੁਣ ਲਓਗੇ।

ਦਾ ਕਾ ੫੮੯
ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ
ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਖੱਟੀ ਪੱਟੀ ਸਭ
ਜੀਂ ਇਤਨੇ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਦਿਨ ਦਾ
ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ
ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪਰ
ਤਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿਲਾਈ
ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ
ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਇਤਨਾ ਤੰਗ ਸੀ ਕਿ ਇਕ
ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਹੋ
ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਪਾਸ ਛੁੱਡ ਕੇ ਆਪ ਕਿਤੇ
ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਂ ਅਜੇ
ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰਾਜ
ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਘਾਬਰੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ
ਮਾਮੇ ਦੇ ਸੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ
ਪਿੰਡੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁੜਾ ਸੇਠ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ
ਤਤਰ ਧਰੋਹੀ ਤੇ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤੀ ਅੱਗੇ ਵੀ
ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾ
ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ
ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ
ਸਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦੁਰਗਤ
ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੀ
ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ

ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਡੁਰੀ।

‘ਮੈਂ ਇਕ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਮੁੰਡਾ
ਕੁਛੜ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁੱਖ ਤਰੇਹ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਸਭ
ਕੁਝ ਸਹਿ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਦੁਖ ਮੈਥੋਂ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਖਣ ਜੋਰੀ ਤੇ ਨਾ ਸੁੱਟਣ
ਜੋਰੀ ਸਾਂ।’

‘ਫਿਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ
ਕਰ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਲਵਾਂ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਵੀ
ਦੁੱਧ ਛਡ ਦੇਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਪਤੀ ਦੀ
ਢੂੰਡ ਲਈ ਨਿਕਲਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਗਈ,
ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ,
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜ ਰੂਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦਿਆਂਗੀ। ਨਾਲੇ ਬਾਲ
ਖਿਡਾਇਆ ਕਰ, ਨਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਿਆ ਕਰ।’

‘ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸ
ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕ
ਸਕੀ। ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਸਖਤ ਸੀ। ਕੰਮ
ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਮੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਰੋ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ
ਕੰਮ ਛਡ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਧ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ
ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਰਨਾ ਅੰਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ
ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੀ ਆਹਰੇ
ਲਗੀ ਰਹਿਨੀ ਏਂ, ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਤੂੰ ਸੁਆਹ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ।
ਪਲ ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੋਜ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਏਡਾ
ਲਾਡਲਾ ਰਖਣਾ ਈ ਤਾਂ ਘਰ ਲੈ ਜਾ ਸੂ।’

‘ਅਖੀਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬੜੇ ਗੁਸੇ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀ, ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ! ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਜੇ ਤੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਈ ਚੁਕੀਂ ਫਿਰੋਂ। ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਦੁਧ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਾ ਛਡਿਆ। ਸਾਬੋਂ ਤੇਰੀ ਵਾਹਲ ਨਹੀਂ ਚੁਕੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਾਹ ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੋ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਝੂਹਾ ਵੇਖਾ।’

‘ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਲੈ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਡੁਰੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਸੌਚਣ ਲਗੀ, ਹੁਣ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।’

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲ ਸੁੱਝੀ। ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਉਠੀ। ਮੁੰਡਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਉਮਰ ਸੁੱਤਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਡੁਰੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਆਦਮੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮੌਜੂਦ ਮੁੜ ਕੇ ਬੋੜੀ ਹੀ ਦੂਰ ਗਈ ਸਾਂ, ਜੇ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹਵੇਲੀ ਅਗੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਾਕੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਰਮਾਨ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਢਾਟਕ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ।

‘ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਲਿਟਾਉਣ ਲਗਿਆ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਜਮਾਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥਾਂ ਗਿੱਲੀ ਤੇ ਬਰਫ ਵਰਗੀ ਠੰਢੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਗਰਮੈਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦੜੀ ਨਿੱਘੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਥਾਂ ਠੰਢੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਉਚੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਲਾਲ ਇਸ ਠੰਢੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਬਾਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਈਆਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਰਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ।’

‘ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਅੱਖਰੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੁਪੱਟਾ ਭਿਜ ਗਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਕੰਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਲੰਮੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤਾਂ ਆਈ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਵਿਚ ਲਗ ਪਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਰ ਕਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਥੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸੁੱਤੀ, ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਝਪਕੀ ਜਿਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਾਕਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਪਰਤੱਖ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਦੁਧ ਚੁੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਉਠਦੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋੜੀ ਲੂੰਹਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋ

ਰੋ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਣ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੋਝਲ ਚੀਜ਼ ਦਬਾ ਦਬ ਭਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਪੈਣਾ ਅੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਬੈਠਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਦੇ ਬੈਠਦੀ, ਕਦੇ ਲੰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਉਠ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੋਣ ਆਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੇ ਸਿਰ ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿੱਗਦਾ।'

'ਪਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦਾ ਮੋਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਤੁਰੀ। ਮੈਨੂੰ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਖਬਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਣਾ ਏਂ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਖਬਰੇ ਕਿਚਰਕ ਤੋੜੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ, ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਘਰ ਦੇ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ, ਖਬਰੇ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਆਕੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।'

ਸੰਤ ਬੋਲੇ — 'ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਾਨੀ ਜਦ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸੀ।' ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ—

'ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤਾਂ ਆਵਾਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ

ਕੇ ਮੈਂ ਡਿੱਠਾ, ਫਾਟਕ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਥ ਮੈਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਰਖ ਗਈ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਇਕ ਘਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬੈਠਾ ਟੇਕੇ ਨਾਲ ਪੱਠੇ ਕੁਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਗਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਸਾਂ, ਨਾਲੇ ਪੁੱਛ ਵੀ ਕੀਕਣ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਕਿਨਾਂ ਚਿਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉਰੇ ਪਰੇ ਟਹਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਪਿਛਲੀ ਪੈਰੀ ਮੁੜ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਾਕਾ ਜਰੂਰ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਮਕਾਨ ਤੇ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੜੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਟ ਲਈ, ਹੁਣ ਅਗੇ ਲਈ ਕੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾਂਗੀ। ਅਥਲਾ ਜਨਾਨੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਸੱਲ, ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸ ਕੇ ਮਦਦ ਲਈ ਆਖਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਡਾਢਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੀ ਜਨਾਨੀ ਸਚਮੁਚ ਆਟੇ ਦੀ ਤੌਣ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਚੂਹਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਤਰਾ।’

‘ਲੌਂਢੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਗਰੰਥੀ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ। ਗਰੰਥੀ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਅਗੇ ਮੈਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਹਮਰੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ।’

‘ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਉਬਾਲ ਜਿਹਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਅੱਭੜਵਾਹੀ ਉਥੋਂ ਉਠੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਸੋਚ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੁ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ, ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਲਗੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਬਿੜਕ ਗਏ।’

‘ਮੈਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਸੋਚਦੀ ਹੀ ਆਈਂ ਸਾਂ ਜੁ ਇੱਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਕਰ ਮੁੰਡਾ ਉਤੋਂ ਉਤਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੌਢੇ ਤੇ ਤੌਲੀਆ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਮੰਡਲ ਤੇ ਇਕ ਗੜਵਾ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ — ਕਾਕਾ! ਜਗਾ ਗੱਲ ਸੁਣ ਬੀਬਾ।’

‘ਕੀ ਏ ਮਾਈ, ਛੇਤੀ ਦਸ, ਮੈਂ ਕੰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’ ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

‘ਸੇਠਾਣੀ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ ?’ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ‘ਆਹੋ’ ਕਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਜਾਣ ਲਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਲੂਅਰ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ —

‘ਕਾਕਾ ਤੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ।’

‘ਮਾਈ! ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਹੁਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ।’

‘ਪਰਾਹੁਣੇ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਨੇ ?’ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ, ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਆਏ ਨੇ।’

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਵੇਂ?’

‘ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਣੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਵਧਾਈ ਵਾਸਤੇ।’

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ?’

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ — ‘ਨਹੀਂ’ ਤੇ ਕਹਿ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜ ਗਿਆ।

‘ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਸ਼ੁਕਰ ਰੱਬ ਦਾ, ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ।’

‘ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਰ ਗਈ। ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਕਮਰਾ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਵੱਡੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਜ਼ਰਾ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ, ਪਰ ਸੋਹਣੇ ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਰੋਗਨੀ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਮਖਮਲੀ ਗਦੇਲਿਆਂ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਕਾਕਾ ਝੂਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਉਦੀ ਮਖਮਲ ਦੀ ਸਿਲਮੇ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਫਰਾਕ ਸੀ। ਸਰੂਾਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਿੱਸੋਗੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਡਾਢੀ ਸੋਹਣੀ ਕੰਘੀ ਵਾਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮਲੇ ਹੋਏ ਤੇਲ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਮਹਿਕਾ ਰਹੀ ਸੀ।’

ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ
ਦਲੀਜ਼ ਵਿਚ ਖੜੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਜੁ ਘਰ ਵਾਲੀ
ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈਣ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ
— ‘ਆਓ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਲੰਘ ਆਓ।’

ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਤੇ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ —
‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ! ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਸ਼ੁਕਰ ਏ,
ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਇਆ ਜੇ,
ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਰੇ ਸੂ।’

ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ — ‘ਬੀਬੀ! ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ
ਸੁਲੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਸੁੱਤੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪਈ,
ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਨੂੰ ਛੱਤ ਪਾੜ ਕੇ ਬਹੁੜ ਪਿਆ। ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ
ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਹੋਏ ਨੇ, ਸੱਧਰਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸੀ, ਕੀਕਣ ਲੋਕੀ
ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਲ ਖਿਡਾਂਦੇ ਨੇ। ਕੋਈ ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ
ਛਡਿਆ, ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ। ਪੂਰਨ ਦੇ ਖੂਹ ਤੌੜੀ ਹੋ
ਆਏ, ਪਰ ਕਿਤੋਂ ਝੋਲੀ ਖੈਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਵੇਖ ਲੈ ਜੇ ਦੇਣ
ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਲਿਆ ਪਲੋਸਿਆ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੂ। ਸਦਕੇ
ਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ, ਬੀਬੀ! ਆਖਨੇ ਆਂ ਜੀਕਣ ਸਾਨੂੰ
ਨਰਸਿੰਘ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁੜਿਆ ਏ, ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਬਹੁੜੇ।’

ਮੈਂ ਕਿਹਾ — ‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ! ਧੰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦੇ
ਘਰ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦਾ ਅਟਕਾ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ੁਕਰੇ ਆਂ।
ਕਿਥੋਂ ਲੱਭਾ ਜੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ?’

ਉਹ ਬੋਲੀ — ‘ਬੀਬੀ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਹ (ਪਤੀ)
ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਅੱਜ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ
ਜਿਉਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰੇ, ਫਿਰ ਪਿਛਲੀ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ

ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਵੇਖੋਂ ਨਾ ਹੇਠਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਲੈਪ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਵੇਖਨੇ ਆ, ਜੁ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਵੱਡੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਭੈਣਾਂ, ਪਿੱਠ ਉਸ ਦੀ ਐਉਂ ਹੋਈ ਹੋਈ, ਜੀਕਣ ਬਰਫ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਗਰਮ ਕਪੜੇ ਦੀ ਟਕੋਰ ਕੀਤੀ, ਰਜਾਈ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਘਿਆਂ ਕੀਤਾ, ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਦੋ ਘੁਟ ਦੁਧ ਪਿਆਇਆ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਵੇਖ ਕੇ ਭੈਣਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਣੀ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਉਹ ਪੁਛਣ ਲੱਗੀ — ‘ਭੈਣਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਓ ?’

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — ‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਏ ਵਿਹਲਿਆਂ ਹੋ ਲਓ, ਫੇਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।’

ਉਹ ਬੋਲੀ — ‘ਜੀ ਸਦਕੇ, ਸਿਰ ਮੱਬੇ ਤੇ ਬੀਬੀ! ਉਤਲੀ ਬੈਠਕੇ ਚਲ ਬੈਠ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤੌਰ ਕੇ ਆਈ।’

‘ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਕੰਮ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਪਰਲੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਦਿਤੀ।’

‘ਅਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਆਈ ਤੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਛੜ ਲੈ ਆਈ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ

ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਚੁਮਿਆ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮੇਹੁ
ਇਕ ਹੋਰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਪਲ ਖਲ੍ਹ ਨਾ ਜਾਵ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਕਦੇ, ਦੂਜੇ ਮਰ
ਬਣਾਂ ਚੋਂ ਦਬਾ ਦਬ ਦੁੱਧ ਵਗਣ ਲੋਗ ਪਿਆ, ਮਰੀ ਸਾਰੀ
ਕਮੀਜ਼ ਗਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ।

'ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਰ ਨਾਲ ਅੱਖਾ ਪੁੰਝੀਆ
ਤੇ ਫੇਰ ਬੱਲੀ' - ਹੈ ਸ਼ੈਡਾਨ ਮੁੰਡਿਆ ਮੰਨ ਉਤੇ ਹੀ
ਮੂਤਣਾ ਸੀ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ
ਪੱਧਰਾ ਫਕਿਆ।

ਸ਼ਾਹਣੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਟਿੱਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਵੇਖੀ ਤਾਂ
ਬਨਾਉਂਟੀ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਦੱਖਾ ਦੌੜ ਪੁਟ ਕੇ ਬੱਲੀ -
'ਕੁੱਤਿਆ! ਇਹੋ ਟਿੱਲਾ ਦੋਵੇਂ ਨਿੰਹੇ ਵੱਚਾ ਮੂਤਰ ਕੇ ਓਹਦੇ
ਕਪੜੇ ਨਾਸ ਕਰ ਛੱਡੇ ਹੋਏ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ - 'ਸਾਰਟੀ ਦੀ ਚਿੜੀ ਵਿਹੜੀ ਟਿੱਹ ਮੂਤਰ
ਨਸੀਬਾਂ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਜਨੂੰ ਮੇਰਾ
ਹਾਲ ਪੁਛਣ ਲਈ ਹੈ ਦੱਖਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੱਤ ਕੱਲ
ਛੱਡ ਕੇ ਪਟਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੱਤ ਕੱਲ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ
ਪਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਦੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਤੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ
ਜੇੜ ਲਵਾਂ, ਫੇਰ ਪਚਾਂ ਨੂੰ ਬੁਢਕ ਕਰਾਵੇ।

'ਸ਼ਾਹਣੀ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ
ਉੱਜ ਵੀ ਖਡਾਵੀ ਦੀ ਸਤ੍ਤਾ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ

ਮੁੰਹ ਪਾਸ ਬੜਾ
ਕਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੁਦੇ ਵੱਡਾ
ਜਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ
ਸਤਾ ਨਕ ਬੰਦਾ ਸੀ।
ਕਰਦਾ ਹੁਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਹੋ
ਪਿਆਜੀ ਨਹਿੰਦੀ ਸਾਂ।
ਜਦੋਂ ਕਹ ਜਾਣਣੀ ਉਸ
ਤੀਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ
ਨੂੰ ਮੰਗੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪਾ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ
ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ
ਮੇਰੇ ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਕੱਟੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ
ਮੰਗੀ। ਪਰ ਉਹ
ਗਈ ...

ਤਹਾਤਮਾ ਜੀ
ਤਕ ਪੁਚਾਈ ਤਾਂ
ਮੰਨੇ ਠਹਿਰਨਾ,
ਕਮਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦਰ
ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਹੋ
ਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤੇ

ਗੁਰੂ ਮਾਂ
ਗੁਰੂ ਮਾਂ

ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਈ।
 ਵਹ ਪਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਸ
 ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ
 ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਤੀ ਦਇਆ
 ਨਾ ਮੈਂ ਚੜੀ ਛਾਪੀ ਆਪਣਾ ਦੁਧ ਵੀ
 ਉਹ ਗਤੀਂ ਸੌਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ।
 ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੋਦੀ ਸੀ,
 ਰਾਤ ਰੋਦਾ ਰਹਿਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਸ
 ਗਣ ਪੈਦਾ।

ਦਿਨ ਬਾਵੇਂ ਬੜੇ ਆਰਮ ਦੇ ਬੀਤਲ
ਪੜੀ ਦਾ ਬਿਆਲ ਇਕ ਮਿੱਟ ਲਈ ਵੀ
ਛੁਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭੇ ਮਹੀਨੇ ਉਥੋਂ
ਜਾਣ ਦੀ ਅਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ
ਦੀ ਕਿ ਕਿ ਕਿ ਗਲ ਨਾਲ ਦੇਖ

त्रिविद्या राजा राजा

१०८ अस्ति विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं

故人不以爲子也。子之不孝，無以爲子也。故曰：「子不孝，無以爲子也。」

此第十三卷之序也。余嘗謂人曰：「吾著書之數，以《通鑑》爲最，以《通鑑》爲最，以《通鑑》爲最。」蓋《通鑑》者，吾平生所好，亦吾平生所患也。每讀之，則心神俱耗，精神大傷，故不遺過半矣。今幸存於此，固已可喜，然其卷帙浩繁，每卷又數十萬言，非有深識遠見者，不能成此。故每卷之末，必有題辭，以明其意。而此卷之題辭，尤為精切，蓋以吾之平生，亦猶此卷之平生也。余嘗謂人曰：「吾著書之數，以《通鑑》爲最，以《通鑑》爲最，以《通鑑》爲最。」蓋《通鑑》者，吾平生所好，亦吾平生所患也。每讀之，則心神俱耗，精神大傷，故不遺過半矣。今幸存於此，固已可喜，然其卷帙浩繁，每卷又數十萬言，非有深識遠見者，不能成此。故每卷之末，必有題辭，以明其意。而此卷之題辭，尤為精切，蓋以吾之平生，亦猶此卷之平生也。

coke

卷之三

ਅੰਦਰ ਵੜੇ ਸਨ, ਕੀ ਪਤਾ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲੱਭ ਪਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਸਕੇ।'

'ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਖੋਲਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਦਰ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੁਕ ਕੇ ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ-ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਉਤੇ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ।'

'ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਠੀ, ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਦਿਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਰੋਸ਼ਮੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਫਰਾਕ ਮੈਂ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਛੱਡ ਗਈ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮਰਾਰੋਂ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਦੁਹਾਂ ਮਾਂ ਪੁਤਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।'

'ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਪੈਰ-ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੱਥਾ ਟੋਕਿਆ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਧੋਂਦੀ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਗੀ। ਗੁਆਂਢ ਵਾਲਿਆਂ ਬਬੇਰਾ ਰੋਕਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ, ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਈ।'

'ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਕੀ ਦਸਾਂ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰਦੀ ਲਭਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਵੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਬਦਲ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਾਂਗ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਂਦੀ ਸਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੀਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

‘ਮੈਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਜੁ ਇਕ ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਨਾ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।’

‘ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਢੂਡਿਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ।’

‘ਇਸ ਭੇਖ ਦਾ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਹਾਤਮਾ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ, ਜਿਹਾ ਪਤੀ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਾਂਗ ਧੁੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਤਾਰ ਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲਿਓਂ ਲੱਥ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪਤੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਏਡੀ ਤਾਂਘ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਤੀਬਰ ਸੰਕਲਪ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਤੀ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੁ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਹੋ ਜਾਏ।’

ਕਪੜੇ ਰੰਗਦਿਆਂ ਰੰਗਦਿਆਂ ਲਲਾਗੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਗੂੜਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਲੱਖਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਕੇਵਲ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਕੁਨਾਲੀ ਵਿਚ ਡੋਬਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਮੇਰੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ —

‘ਫਲ ਕਾਰਨ ਛੂਲੀ ਬਨਰਾਏ।

ਫਲ ਲਾਗੇ ਤਉ ਛੂਲ ਬਿਲਾਏ।’

‘ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੱਭ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਟਹਿਣਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਢੂੰਡ ਬਰਾਬਰ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਰਗੀ ਸਿਕ ਜਾਂ ਤੜਪ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸ ਅਲੌਕਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਣ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੀ, ਜੋ ਮਰਦ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣਾ।’

‘ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਜਦ ਬੱਕ ਗਈ ਤਾਂ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਜਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤ ਜਨਮ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਾਂਗੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ।’

੬੯

ਫਿਰ ਸੰਤ ਬੋਲੇ — ‘ਸੰਤ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਰਥਾਤ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਜਦ ਇਹ ਹਾਲ ਸੁਣਾ ਚੁਕੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੀਲੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਐਸੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹਾਲਤ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਪੁਛਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੋਲੀ —

‘ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਝੂਠੀ ਨਿਕਲੀ। ਜਿਉਂ ਗਈ, ਮੁੜ ਕੇ ਅੱਜ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਲਕਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ, ਓਦੋਂ ਮਨੋਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸੁਖ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦਾ ਏ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।’

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ

ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਵਲ ਤਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ—‘ਹੈਂ! ਇਹ ਮਨੋਹਰ ਮੇਰਾ... ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਪਾਰਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਆਇਆ, ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੇਠ ਹੋਰੀ ਹੁਣ ਤਕ ਚੁਪ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਜੌਰ ਦਾ ਕਹਿਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ — ‘ਓ... ਹੋ... ਹੋ... ਹੋ... ਹੋ ਓਏ ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ! ਇਹ ਤਾਂ ਅਜਬ ਮੇਲ ਮਿਲਿਆ! ਤੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ਕਿ ਮਨੋਹਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ? ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਮਨੋਹਰ ਨਿਰਾ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ (ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਵਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।’

ਹੁਣ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਲਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ ਅੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਮਨੋਹਰ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।

ਮਨੋਹਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡੀਆਂ ਜੁੜ ਜੁੜ ਕੇ ਜਿਹੀ ਸੰਗਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੌਹ ਜਾਗ ਉਠਿਆ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਤਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਨਾਂ, ਜਿਤਨਾ ਅੱਜ।

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਅਜ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਛਿੱਠਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁੱਛੇ, ਮਨੋਹਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੇਠ ਸੇਠਾਣੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇਧਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਮੁੜਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਕਿਆ, ਓਹ! ਇਥੇ ਤਾਂ ਖੇਡ ਹੀ ਹੋਰ ਬਣੀ ਪਈ ਸੀ, ਇਥੇ ਤੇ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਚੌਲਾ ਬਨਾਵਟੀ ਜਟਾਂ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਦਾਹੜਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵਲ ਮੁੜਿਆ, ਉਹ ਝਟ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਛਿਗ ਪਈ।

ਆਹਾ! ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਕੀਕਣ ਉਸ ਦਾ ਯੁਗ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਕਦ ਮੁਲ ਦੇ ਕੇ

ਚੀਜ਼ ਚੁਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਮੁਲ ਤਾਰਿਆ ਤੇ ਮੁਲ ਤਾਰਿਆ ਸਾਰ ਝਟ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ।

ਮਨੋਹਰ ਭਾਵੇਂ ਅਗੇ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕੁਸੱਲਿਆ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਸੱਲਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਛੇਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ।

ਮਨੋਹਰ ਛੇਠੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਮਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਚੰਘੜ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੁੰਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ। ਕੁਸੱਲਿਆ ਨੇ ਅੱਜ ਚੌਦਾ ਵਰਿਆ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੁੰਹ ਚੁਮਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ—

‘ਮੇਰਾ ਬਿਹਾਰੀ! ਇਹ ਨਾਮ ਮਨੋਹਰ ਦਾ ਜਨਮ-ਨਾਮ ਸੀ।

ਕਿਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਪੰਜੇ ਜਣੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਅਕਸਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਚੂਜੇ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਲੇ ਰਹੇ, ਮਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਕਾ ਬਲਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੋਲੇ ਸੰਠ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਚਿਹਨਿਆਂ ਤੇ ਚਿਟਾ ਦੀ ਇਕ ਫੈਲ ਢੰਡ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁਸੱਲਿਆ ਇਹਾਂ ਦਾ ਕਾਨ ਤਾਤ ਕੇ ਯਾਦੀ — ‘ਸੰਠ

ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੇ ਭੈਣ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ
ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ - 'ਬੀਬੀ! ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ
ਹੋਵੇਗਾ।'

ਜਿਸ ਕੀ ਵਸਤ ਤਿਸ ਆਗੀ ਰਾਖੇ॥

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਮਾਣੈ ਮਾਥੈ॥

ਸੇਠ ਹੋਰੀ ਤਾਂ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਲੈਟ ਪੰਟ ਰੂਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਬੋਲੇ - 'ਵਾਹ ਮਹਾਰਾਜ! ਭੈਣ
ਵਰ੍ਹੇ ਧੈਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜੇ?'।

ਕੁੱਜਲਿਆ ਬੋਲੀ - 'ਕਸ, ਹਣ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਰਿਸਤਾ
ਧੈਦ ਤੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਜਾਰੀ। ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਧੈਖੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਰਖਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮ ਬੈਧਨ ਸੀ।'

ਸੇਠ ਹੋਰੀ ਮੁਸਕਾ ਕੇ ਬੋਲੇ - 'ਪਰ ਪ੍ਰਮ-ਬੈਧਨ ਜਾਡਾ
ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ?'

'ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕੀ?'।

'ਅਜੇ ਕੀ ਕਹਿਦੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਕਿਉਂ
ਨਹੀਂ ਕਹਿਦੇ ਮਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ?'

'ਕਿਵੇਂ ਕੀਲ ਹੈ?'।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੋਈ ਉਠੀ - 'ਮਹਾਰਾਜ!
ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਸਾਥ ਹੋਇਆ
ਤੇ ਮੌਜਾ ਤੁਹਾਡਾ ?'

'ਭੈਣ ਯੈਣਾ ਦਾ।'

'ਕਹੀ, ਕਹੀ, ਕਾਰਿਆਲੀ ਬੋਲੀ ਦਾ।'

‘ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਾਲਕ ਤੇ
ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ।’

‘ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕਣ ਤੇ ਮੈਂ ਨੌਕਰਾਣੀ।’

‘ਲਓ, ਇਹ ਉਲਟੀ ਗਲ ? ਕੀ ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਹਾਡੀ
ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ?’

‘ਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ?’

ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਪਿੰਜਰੇ ਚੋਂ ਤੋਤਾ ‘ਟ੍ਰੀ ਟ੍ਰੀ’
ਕਰ ਕੇ ਬੋਲ ਉਠਿਆ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ
— ‘ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਤੋਤਾ ਕੀ ਕਹਿ, ਰਿਹਾ ਹੈ ?’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਬੋਲੀ — ‘ਫਿਰ ਓਹੀ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਕਹਿ
ਰਿਹਾ ਹੈ —

‘ਚਿਗੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਏ।

ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਗਤ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਏ।’

ਲੋਗ

ਉਪਰੰਤ

ਇਹ ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨਾ ਪਰਵਾਰ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਖਬਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਜਨਾਨੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦਸ-ਗੁਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ-ਬੰਡਾਰਾ ਵੰਡਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਹੁਣ ਪਾਰਸ ਨਾਲੋਂ ਛੋਹ ਕੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਲੰਘੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਬਬੇਰੇ ਵਲੋਵੇਂ ਪਾਏ, ਮਨੋਹਰ ਵੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਗਲ ਚੰਬੜਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਸੀ ਕਿ “ਕੇਸਰ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਦਲਦਲ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣਾ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਭਗਵਿਆਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਸਜਤ ਜੋੜੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਥਨ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ। ਸੇਠ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨਾਨਕ ਮਿੰਘ ਸਾਹਿਤ

ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ, ਸਵਰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ,
ਸੌੜ ਚਾਨਣ, ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਆ, ਸਰਾਪੀਆਂ ਰੂਹਾਂ, ਕੋਈ ਹਰਿਆ
ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ. ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਛਲਾਵਾ, ਪੁਜਾਰੀ, ਬੰਜਰ,
ਸੰਗਮ, ਆਸਤਕ ਨਾਸਤਕ, ਨਾਸੂਰ, ਆਦਮਖੋਰ, ਮੰਝਧਾਰ,
ਧੁੰਦਲੇ ਪਰਛਾਵੇ, ਗਰੀਬ ਦੀ ਢੁਨੀਆ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਢੁਨੀਆ,
ਮੇਰੀ ਢੁਨੀਆ, ਚਿੜ੍ਹਕਾਰ, ਸੁਮਨ ਕਾਂਤਾ, ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਪਤੰਗਾ,
ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ, ਟੁੱਟੀ ਵੀਣਾ, ਗੰਗਾਜਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ,
ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ, ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ, ਫੌਲਾਦੀ ਫੁੱਲ, ਲਵ ਮੈਰਿਜ਼,
ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ, ਦੂਰ ਕਿਨਾਰਾ, ਅੱਧ-ਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ, ਪੱਥਰ ਕਾਂਬਾ,
ਕਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇਡੀ, ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ, ਕਾਲ ਚੱਕਰ, ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ,
ਪਾਪ ਦੀ ਖੱਟੀ, ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ, ਪੱਤਤੜ ਦੇ ਪੰਫੀ, ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ,
ਹੁੱਝਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ, ਵਰ ਨਹੀਂ ਸਰਾਪ,
ਅਣਸੀਤੇ ਜ਼ਖਮ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਖੰਭ, ਮਿੱਠਾ ਮਹੁਰਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗੀਤ,
ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਡਾਕੂ, ਰਜਨੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਜ਼ਿਲਦ, ਠੰਢੀਆਂ ਛਾਵਾਂ,
ਮਿੱਧੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ, ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ।

ਦੇਵ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਸਤਰ ਮਾਲਾ

ISBN: 978-93-81439-24-1

A standard linear barcode representing the ISBN 978-93-81439-24-1.

9 789381 439241